

17. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnamelerinde Devletin Bekası, Nizam ve Toplumsal Sınıf Düşüncesi

Erol ŞİMŞEK¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İİBF, erolsimsek@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8924-9640

Öz: Siyasetnameler, İslam siyasal düşüncesinin temel kaynaklarından biridir. Hükümdara devlet yönetimi hakkında bilgiler ve tavsiyeler veren bu eserler Osmanlılar döneminde de büyük ilgi görmüştür. Bu ilgi, özellikle devlet yönetiminde ve toplumsal yapıda çeşitli sorunların ve aksaklıkların yaşandığı 17. yüzyılda en üst düzeye ulaşmıştır. Bu dönemde, söz konusu sorunların teşhis edilmesi, çözülmesi ve devletin bekası için arayışa giren müellifler tarafından çok sayıda siyasetname türünde eser telif edilmiştir. Bu çalışma, 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerindeki söz konusu “devletin bekası” arayışını konu edinmektedir. Çalışmanın temel amacı devletin bekası, nizam ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiye dair temel düşünceleri ortaya çıkarmaktır. Doküman analizi yöntemine dayalı olarak hazırlanan çalışmada Koçi Bey’in “Koçi Bey Risalesi”, Kâtib Çelebi’nin “Düstûrü’l-amel li-islâhi’l-halel” ve Naîmâ’nın “Naîmâ Tarihi” adlı eserleri incelenmektedir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerinde devletin bekası ile nizam arasında sıkı bir bağ kurulmaktadır. Nizamın gerçekleşmesi için toplumsal sınıflar arasında denge ve uyumun sağlanması gerekli görülmektedir. Bunu sağlayacak olanın ise yöneticinin adaleti olduğu vurgulanmaktadır. Zira müelliflere göre yönetici adaletli olursa yönetilenler de ona uyar, düzenli ve ahlâklı bir toplum meydana gelir. Böyle bir toplum yapısı nizamın devamını ve nihayetinde devletin bekasını temin eder. Bu bağlamda 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerindeki beka ve nizam düşüncesinin adalet ve ahlâk merkezli bir yönetim ve toplum tasavvuruna dayandığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Siyasetname, Koçi Bey, Kâtib Çelebi, Naîmâ

Jel Kodları: H83, Y80, Z00

The Idea of the Survival of the State, Social Order and Social Class in 17th Century Ottoman Siyasetnames

Abstract: Siyasetnames are one of the fundamental sources of Islamic political thought. These works, which provided information and advice to the ruler about state administration, also attracted great attention during the Ottoman period. This interest reached its peak, especially in the 17th century, when various problems and disruptions were experienced in state administration and social structure. During this period, many political treatises were written by authors who sought to solve the problems in question and to ensure the survival of the state. The main purpose of the study is to reveal the basic ideas about the relationship between the survival of the state, social order, and social classes in the 17th century Ottoman siyasetnames. In the study prepared based on the document analysis method, Koçi Bey’s “Koçi Bey Risalesi,” Kâtib Çelebi’s “Düstûrü’l-amel li-islâhi’l-halel,” and Naîmâ’s “Naîmâ Tarihi” are examined. According to the findings obtained in the study, a close connection is established between the survival of the state and order in the siyasetnames. In order to establish social order, it is necessary to ensure balance and harmony between social classes. It is emphasized that the justice of the ruler will ensure this because, according to the authors, if the ruler is just, the ruled will obey him, and an orderly and moral society will emerge. In this context, it can be said that the idea of survival of the state and social order in the 17th century Ottoman siyasetnames was based on a vision of government and society centered on justice and morality.

Keywords: Ottoman Empire, Siyasetname, Koçi Bey, Kâtib Çelebi, Naîmâ

Jel Codes: H83, Y80, Z00

Atf: Şimşek, E. (2025). 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerinde devletin bekası, nizam ve toplumsal sınıf düşüncesi. *Fiscaoeconomia*, 9(1), 71-94.
<https://doi.org/10.25295/fsecon.1523735>

Geliş Tarihi: 28.07.2024

Kabul Tarihi: 26.08.2024

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

İslam siyasal düşüncesinin temel kaynaklarından biri siyasetnamelerdir. İslam dünyasında ilk örnekleri 8. yüzyılda görülmeye başlanan siyasetnameler Antik Yunan, Arap, Fars, Hint ve Türk dünyasının fikrî ve kültürel mirasını İslami doktrin ile sentezleyen eserlerdir. Siyasetnameler, genel itibarıyla, başta hükümdarlar olmak üzere devletin önde gelen diğer yöneticilerine devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara yönelik bilgiler ve tavsiyeler vermek amacıyla telif edilen siyasi, ahlâki ve dinî içerikli eserler olma özelliği taşımaktadır. Siyasetnamelerde genellikle devlet idaresinin temel umdeleri, devlet başkanının sahip olması gereken başlıca nitelikler, devlet görevlilerinin tayin ve denetimleri, devlet hazinesinin idaresi, devletler arası ilişkilerde dikkat edilmesi gereken kaideler, yöneten-yönetilen ilişkilerinde haklar ve sorumluluklar, devletin bekasının temel şartları gibi konular üzerinde durulmaktadır. Konuların işlenişinde teorik yaklaşımların yanında uygulamaya yönelik hususlara da yer verilmektedir (bkz. Levend, 1962; Adalıoğlu, 2004; 2009).

Siyasetname geleneği Osmanlılar döneminde de büyük ilgi görmüştür. Türün ilk örneklerini tercümeler oluşturmakla birlikte yeni eser telifi de ihmal edilmemiştir. Osmanlılarda siyasetname türü eserlerin sayısı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli bir artış göstermiş, 17. yüzyılda adeta zirveye ulaşmıştır. Bunun temel sebepleri, söz konusu dönemde devletin büyümesi, devlet yönetiminde ve kamu bürokrasisindeki bozulma temayülleri ve sosyal yapıda ortaya çıkan aksaklıklardır (bkz. Yılmaz, 2003; 2009; 2013). Bu dönemde kaleme alınan eserlerde “klasik siyasetnamelerdeki teorik ve öğütleyici üslûbun yanında onlardan farklı olarak yakın dönem tarihi yorumu da yapılmış, eleştirel, pratik ve pragmatik bir yöntem benimsenmiş, uygulanabilir düşünceler ve çözümler geliştirilmeye çalışılmıştır.” (Yılmaz, 2013, s. 519). 17. yüzyılda kaleme alınan bu eserler arasında Koçi Bey’in “Koçi Bey Risalesi”, Kâtib Çelebi’nin “Düstürü’l-amel li-islâhi’l-halel” ve Naîmâ’nın “Naîmâ Tarihi” adlı eserleri zikredilmeye değerdir.

Koçi Bey, 17. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Osmanlı müellif ve mütefekkiridir. Sultan IV. Murad’a ve Sultan İbrahim’e devlet idaresinde yol göstermek üzere yazdığı risalelerle ün kazanmıştır. Risalelerden ilkinin 1631 yılında Sultan IV. Murad’a (1623-1640), ikincisini 1640’ta Sultan İbrahim’e (1640-1648) takdim etmiştir (Koçi Bey, 1972, s. IV-XIII; Akün, 2002). Koçi Bey söz konusu risalelerde Osmanlı Devleti’nin çeşitli idari, askeri ve içtimai müesseselerinde yaşanan bozulma ve yozlaşmaya dikkat çekmiştir. Ele aldığı meseleleri ekseriyetle, geçmiş iyi devirlerle mukayese ederek tahlil etmiştir. Yaşanmakta olan bozulmanın sebeplerini ortaya koyarken çeşitli padişahların dönemlerinden misaller vermiştir. Bu dönemlerde bilhassa rüşvetin yaygınlaşmasına, liyakatsiz atamaların yapılmasına, tımar sistemindeki ve yeniçeri ocağındaki bozulmalara dikkat çekmiştir. Söz konusu bozulmanın düzeltilebilmesi için geçmiş iyi dönemlerde uygulanan kanun, usul ve kaidelerin yeniden tesis edilmesini zaruri görmüş ve sultanlara bu minvalde öğütler vermiştir.

Kâtib Çelebi (1609-1657) Osmanlı bunalım döneminin en önemli mütefekkir ve müelliflerindendir. Devlet yönetiminde görevler alması ve askeri seferlere katılmasının yanında bibliyografya, biyografi, tarih, coğrafya, fıkıh gibi çeşitli alanlarda çok sayıda eser kaleme almıştır (bkz. Öztürk, 2009). Kâtib Çelebi’nin en önemli eserlerinden biri “Düstürü’l-amel li-islâhi’l-halel”dir. Müellifin devlet felsefesinin bir özeti mahiyetinde olan bu eser, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu iktisadi buhranın nedenlerini ve çözüm yollarını ortaya koymak amacıyla 1653’te yazılarak Dîvân-ı Hümayun’a sunulmuş bir rapordur (Gökyay, 1994; 2022). Kâtib Çelebi’nin küçük hacimli bu eseri İbn Haldun’un tavırlar nazariyesinin yer aldığı bir “mukaddime (ön söz)”; reaya, asker ve hazinenin durumunu ele alan üç bölüm, alınması gereken tedbirlerin yer aldığı bir “nefîce (sonuç)”, “nefîcetü’n-nefîce (sonucun sonucu)”, “tenbih ve tebşir (uyarma ve müjdeleme)” kısımlarından oluşmaktadır.

Naîmâ Mustafa Efendi (1655-1716) ilk resmî Osmanlı vakanüvisi (tarihçisi)dir. Asıl adı “Ravzatü’l-Hüseyn fî hulâsati ahbârî’l-hâfikayn” olan “Naîmâ Tarihi” adlı eseriyle

Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir konuma sahiptir (İpşirli, 2006). “Naîmâ Tarihi”, Osmanlı Devleti’nde birçok sorunun baş gösterdiği bir devirde kalem alınmış önemli bir kaynak eser olma özelliği taşımaktadır. Naîmâ bu eserde 1591-1659 yılları arasındaki yani III. Murad’tan IV. Mehmed’e kadar sekiz Osmanlı padişahının devrini içeren olayları ele almıştır. Müellif, söz konusu eserde Osmanlı Devleti’nin geçirdiği değişim ve bozulmaları tahlil etmiş, devletteki aksaklıkların giderilmesi ve devletin eski gücünü tekrar kazanması için bazı tavsiyeler sunmuştur. Altı ciltlik bu eserin özellikle birinci cildinin uzunca bir mukaddimesi vardır. Naîmâ bu kısımda siyaset felsefesi ve devlet yönetimine dair konulara yer vermiştir. Bu bakımdan ilgili kısmın siyasetname tarzında kaleme alındığı söylenebilir. Naîmâ, siyaset ve devlet ile ilgili düşüncelerinde Kâtip Çelebi ve İbn Haldun’dan etkilenmiştir. İbn Haldun’un organizmacı toplum ve devlet görüşü ile tavırlar teorisini benimseyerek Osmanlı Devleti’ne uyarlamaya çalışmıştır.

Söz konusu siyasetnameler Osmanlı’nın duraklama/gerileme dönemi olarak kabul edilen ve çöküş tartışmalarının yapıldığı 17. yüzyılda kaleme alınan eserlerdir. Bu sebeple müellifler, siyasal düzen ve toplumsal istikrar arayışının olduğu bir ortamda bir nevi bu arayışa yanıt bulma çabası içine girmişlerdir. Devletteki aksaklıkların nasıl giderileceği, eski zamanlardaki düzene nasıl dönülebileceği, kısacası devletin bekasının nasıl sağlanabileceği konusunu ele almışlardır. Bu dönemde telif edilen siyasetnameler literatürde çeşitli açılardan inceleme konusu olmuştur (bkz. Altaş, 2007; Sadoğlu & Coşgun, 2017; Şahiner, 2017; Bayraktar & Tüzüner, 2021; Uzun, 2021; Atik, 2022). Bu çalışma ise 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerindeki “devletin bekası” arayışını konu edinmektedir. Çalışmanın temel amacı devletin bekası, nizam ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiye dair temel düşünceleri ortaya çıkarmaktır. Doküman analizi¹ yöntemine dayalı olarak hazırlanan çalışmada Koçi Bey’in “Koçi Bey Risalesi”, Kâtip Çelebi’nin “Düstûrü’l-amel li-islâhi’l-halel” ve Naîmâ’nın “Naîmâ Tarihi” adlı eserleri incelenmektedir. Çalışmada, 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerinde devletin bekası ile toplumsal yapıdaki nizam arasında sıkı bir bağ kurulduğu ve bu bağın, yapı taşı “adalet” olan ahlâki bir temele dayandığı öne sürülmektedir.

Çalışmada “devletin bekası” kavramı ile devlette düzen ve istikrarın korunması, devletin sürekliliğinin ve kalıcılığının sağlanması, kısacası devletin varlığını sürdürmesi ve yaşamaya devam etmesi anlamları kastedilmektedir. Çalışmanın temel kavramlarından olan “nizam”, Türkçe sözlükte “düzen” anlamına gelmektedir. Düzen ise çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Bu çalışmanın muhtevasına uygun tanımları şu şekildedir: “Belli yöntem, ilke veya yasalara göre kurulmuş olan durum; nizam, sistem”; “Toplumsal bir yapı içinde öğelerin bütüne, bütünün öğelere ve öğelerin birbirlerine göre ilişkileri” (TDK, 2024). Sözlük anlamına benzer başka bir tanıma göre “Nizam, bir bütünü vücuda getiren parça ve unsurların birbirile örgülenip bağlanması ve birbirile insicamlı ve ahenkli bir tarzda hareket etmesi halidir.” (Başgil, 1950, s. 28). Buna göre nizamın temel özelliği, farklılıkların ya da farklı unsurların bütünlü uyumlu hâlde düzenlenmesidir.

Daha kuşatıcı bir tanım yapan Keskintaş’a göre nizam, “İktidarın ‘hakkaniyet’ ilkesine göre işlemek zorunda olduğunu kabul eden; siyasal ve toplumsal düzeni içeren ve aşan; insan ve doğa birlikteliğini varsayan ve onların karşılıklı etkileşimini kabul eden; mensubiyetini toprakla değil âlemlerle ilişkilendiren; yeryüzünü somut ve ruhsuz bir mekân olarak değil, kendisi gibi anan, ‘tesbih’ eden bir varlık olarak değerlendiren bir bilincin, âlemin niteliğine ve işleyişine dair algısıdır.” Bu tanımda dikkat çeken hususlardan biri, siyasal ve toplumsal düzenin, nizamın ilk uğrak noktası olmasıdır (Keskintaş, 2017, s. 274-275). Nizamın bu ilk uğrağı doğallıkla “sınıf” kavramını beraberinde getirmektedir. Sınıf kavramı “Bir toplumda, aynı görevi yapan, aynı yararı sağlayan, aynı şartlarda yaşayan büyük insan grubu; tabaka.” olarak tanımlanabilir (TDK, 2024). Bu çalışmada nizam,

¹ Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi, çeşitli belgelerin/dokümanların (kitap, dergi, gazete, mektup, hatıra, rapor, tutanak, fotoğraf, ses kaydı vb.) içeriğinin incelenip değerlendirilerek ilgili konu hakkında anlam çıkarmak için kullanılan bir yöntemdir (bkz. Mogalakwe, 2006; Bowen, 2009; Ahmed, 2010; Wach, 2013; Kırıl, 2020; Sak vd., 2021).

ekseriyetle bu yönüyle ele alınmakta, toplum bütününe oluşturan farklı sınıfların ya da tabakaların² bütünle uyumlu hâlde düzenlenmesi odak noktası olmaktadır.

Bu kavramsal çerçeve üzerine inşaa edilen çalışma, iki ana bölümden oluşmaktadır. 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerinde kullanılan kavramlar, nihayetinde, İslam düşünce havzasında üretilmiştir. Bu sebeple çalışmanın birinci bölümünde 17. yüzyıl öncesi İslam siyaset düşüncesinde yerleşik olan beka, nizam ve sınıf anlayışının epistemik çerçeve ve araçları tespit edilmeye çalışılmaktadır. Buradan hareketle ikinci bölümde 17. yüzyıl Osmanlı siyaset düşüncesinin beka, nizam ve sınıf kavramları arasında kurduğu ilişki ve bu ilişkinin dayandığı temeller Koçi Bey, Kâtib Çelebi ve Naîmâ'nin görüşlerinden istifade edilerek açığa çıkarılmaktadır.

2. İslam Düşüncesinde Devletin Bekası, Nizam ve Toplumsal Sınıf Arasındaki İlişki

İslam düşüncesinde insanın nihai gayesi olan ebedi mutluluğa (saadete) ulaşabilmesi için devlete ihtiyaç olduğu kabul edilmektedir. Zira İslam düşünürlerine göre insan tabiatı itibarıyla medenidir, başkalarıyla birlikte olmaya eğilimlidir. İnsan, tek başına ihtiyaçlarını karşılayamaz; diğer insanların yardımına muhtaçtır. İnsan, hem ihtiyaçlarını giderip varlığını sürdürmek hem de nihai amacı olan mutluluğa ulaşabilmek için her biri farklı bir işlev gören ve birbiriyle iş birliği içinde yardımlaşan düzenli bir toplumda yaşamak zorundadır. İşte söz konusu toplumda kargaşaya, fesada, haksızlığa mani olup düzeni sağlayacak olan bir idareye, tedbire, siyasete, devlete ihtiyaç olduğu kabul edilmektedir. Bu bakımdan İslam düşüncesinde devlet, fıtratı icabı topluluk hâlinde yaşamak zorunda olan insanlar arasında düzeni sağlamak için ortaya çıkmıştır ve nihai amacı toplumun mutluluğudur. Başka bir ifadeyle insanların mutluluğu için devletin devamlılığı zaruridir. Bu bağlamda İslam siyasal düşüncesinin temel meselesi devletin varlığının sürdürülmesi yani bekasıdır. Ele alınan diğer tüm meseleler devletin bekasının nasıl sağlanacağına yöneliktir. İyi bir devlet düzenin hangi ilke ve kurallara dayanması gerektiği, devlet başkanının sahip olması gereken özelliklerin neler olduğu, yöneten-yönetilen ilişkilerinin nasıl olması gerektiği gibi meselelerin tümü devletin bekası adına yanıt aranan sorular olmuştur.

İslam dünyasında siyasal meseleleri sistematik bir şekilde ele alan ilk düşünürün Fârâbî olduğu kabul edilmektedir. Fârâbî insanlar arasında düzeni sağlayıp onları iyiliğe, erdeme ve nihai olarak mutluluğa ulaştıracak ideal devletin ve ideal yöneticinin ardına düşmüştür. Toplum içindeki en bilge, en iyi, en erdemli kimselerin yönetici olduğu ve halkın da gerçek mutluluğa ulaşmak için yardımlaştığı bir devletin "ideal/erdemli devlet" olduğunu ifade etmiştir. Bunun karşısında yer alan, kamusal menfaatler yerine kendi çıkarını düşünen, erdemden yoksun kimselerin yönettiği ve halkının da çeşitli dünyevi mutluluklara ulaşma gayesiyle yardımlaştığı devlet türlerine ise "erdemli olmayan devlet" adını vermiştir. Onun bu yaklaşımı, sonrasında Tûsî ve Kınalızâde gibi düşünürler tarafından da sürdürülmüştür.

Fârâbî'nin siyaset felsefesinde erdemli devleti erdemli olmayan devletlerden ayıran en önemli unsurlardan biri nizam ve hiyerarşidir. Ona göre "cahil", "bozuk", "değişmiş", "sapkın" gibi erdemden yoksun devletler nizama muhtaç iken erdemli devlette nizam ve hiyerarşi vardır. Söz konusu nizam, devletin varlığının devamı için zaruri görülmektedir. Nitekim nizamın olmadığı devletlerin uzun süre ayakta kalamayacağı düşünülmektedir.

Fârâbî erdemli devletteki nizamı açıklarken, erdemli devlet halkını sahip oldukları aklî güçlere, yatkınlıklara, kabiliyetlere ve toplumda gördükleri işlevlere göre muhtelif tabakalara ayırmıştır. Toplumun hiyerarşik yapılandırılması ve sosyal tabakalara

² Çalışmada "toplumsal sınıf" ve "toplumsal tabaka", aynı anlamı ihtiva eden kavramlar olarak kullanılmaktadır. Zira modern dönemlere kadar düşünürler toplumları sınıflara ayırırken "toplumsal sınıflar" ile kastedilen "toplumsal tabakalar" olmuştur. Ayrıca çalışmada kullanılan "sınıf" kavramı, Karl Marx ile ünlendiği şekliyle gelirin iktisadi kaynağına dayanan modern anlamdaki sınıf ayırımından farklıdır. Buradaki toplumsal sınıflar, İslam düşünürlerinin insanların yetenekleri, icra ettikleri meslekler, toplumda gördükleri işlevler gibi çeşitli açılardan yaptıkları sınıflandırmalara dayanan toplumsal tabakaları ifade etmektedir. (Toplumsal sınıf ve toplumsal tabakalara ilişkin tanımlamalar, düşünceler ve yorumlar için bkz. Açıkgöz, 2000; Berber, 2003).

ayrılmasının temelinde toplum hayatının insanların yardımlaşması esasına dayandığı fikri yatmaktadır. Bu düşünceye göre, toplumsal yaşam için zaruri olan yardımlaşma, beraberinde iş bölümü yapılmasını, herkesin her işle uğraşmaması, yatkın olduğu ve üstlendiği işte ilerlemesini gerektirmektedir. Toplumsal yaşam bu şekilde organize olmadığında, başka bir ifadeyle toplumdaki sosyal tabakalar arasındaki işleyiş düzgün olmadığında sosyal denge ve nizam bozulur. Bu yüzden düşünce tarihi boyunca toplum muhtelif şekillerde tasnif edilmiştir. Batı’da Platon ve Aristoteles söz konusu tasnifin öncüleri olmuştur. İslam dünyasında Fârâbî, İbn Sîna, Tûsî, Devvânî, Kınalızâde gibi Müslüman düşünürler toplumu muhtelif isimlerle tasnif etmişlerdir (Tablo 1):

Tablo 1. İslam Düşünürlerinin Toplumsal Sınıf Tasnifleri

Fârâbî	İbn Sîna	Tûsî	Devvânî	Kınalızâde
erdemliler dil sahipleri (mütercimler) meslek sahipleri (ölçücüler, mukaddirân) askerler (mücahitler) mal (sermaye ve kazanç) sahipleri	yöneticiler zanaatkârlar askerler (muhafızlar)	kalem (ilim) ehli kılıç ehli muamele ehli ziraat ehli	kalem (ilim) ehli kılıç ehli muamele ehli ziraat ehli	kalem (ilim) ehli kılıç ehli muamele ehli ziraat ehli

Kaynak: Fârâbî (1987, s. 49-50), İbn Sînâ (2014, s. 489), Tûsî (2016, s. 295), Devvânî (2020, s. 212-213) ve Kınalızâde’den (2020, s. 439-440) yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Görüldüğü üzere İslam düşüncesinde beş sınıflı toplum tasnifiyle Fârâbî öncü olmuş; İbn Sînâ, Platon’un (2018, s. 415a-c) tasnifinde olduğu gibi toplumu üç kısımda ele almıştır. Sosyal tabakaların kavramsallaştırılması hususunda Osmanlı düşünürleri üzerinde tesiri olduğu düşünülen (Yılmaz, 2002a, s. 115) Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*’de dördü ve beşli olmak üzere iki tasnif yapmıştır.³ Tûsî’nin dört sınıftan oluşan toplum yaklaşımı Devvânî tarafından *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eserinde sürdürülmüştür. Tûsî ve Devvânî’nin toplumsal tabakaları dört zümreye ayıran yaklaşımı Osmanlı düşünürleri tarafından takip edilmiştir. Nitekim birçok konuda Tûsî-Devvânî çizgisini takip eden Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*’de toplumsal sınıf tasnifinde de seleflerinin izinden gitmiştir. Söz konusu üç müellif, sonrasında 17. yüzyıl Osmanlı düşünürlerinde de benzeri görülen şekilde, toplumsal tabakalarla yani toplumdaki dört unsur/direk (erkân-ı erbaa) ile âlemdeki dört unsur (anâsır-ı erbaa)⁴ arasında benzerlik kurmuşlardır (Tûsî, 2016, s. 295; Devvânî, 2020, s. 212-213; Kınalızâde, 2020, s. 439-440):

Dört sınıftan birincisi, *kalem (ilim) ehli*dir. Âlimler, fakihler, hâkimler, kâtipler, muhasebeciler, mühendisler, müneccimler, doktorlar ve şairler bu sınıftandır. Din ve dünya düzeninin sağlıklı bir şekilde kurulması ve idamesi bu sınıf ehli sayesinde olur. Bu yüzden bunlar, âlemdeki “su” mesabesinde dirler.

İkincisi, *kılıç ehli*dir. Askerler, mücahitler, yiğit kahramanlar, cesur komutanlar, gaziler, sınır muhafızları ve devlet bekçileri gibi kimseler bu sınıfın mensuplarıdır. Bunlar din ve devleti, millet ve memleketi düşmanlara karşı koruyup savunurlar. Memleketin emniyet ve huzuru bunlar sayesinde dir. Bu sınıf ehli, âlemdeki “ateş” konumundadır.

Üçüncüsü, *muamele ehli*dir. Bu sınıfı tüccarlar, sermaye sahipleri, meslek erbabı ve sanatkârlar oluşturur. Bunlar, toplumun geçimini sağlamak için ihtiyaç duyduğu çeşitli

³ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî* adlı eserinde erdemli devletin rükünlerini (yapı taşlarını) açıklarken Fârâbî’nin beşli toplum tasnifini tekrar etmiştir (Tûsî, 2016, s. 274-275). Ülkenin düzeni için gerekli olan adaletin gerçekleştirilmesinin şartlarını açıklarken ise toplumun dört sınıfından söz etmiş ve bu sınıflar arasında dengenin sağlanması gerektiğini belirtmiştir (Tûsî, 2016, s. 295).

⁴ Anâsır-ı erbaa, “dört unsur” demektir. Bu unsurlar, klasik felsefede tabii varlıkların ilkesi sayılan “toprak”, “su”, “hava” ve “ateş” maddelerinden ibarettir. İslam felsefesindeki anâsır-ı erbaa anlayışı Antik Yunan düşüncesinden gelmektedir (bkz. Karlığa, 1991).

malları üretirler ya da uzak mesafelerden getirirler. Bu yüzden, halkın geçimi bu sınıf ehlinin yardımı olmaksızın imkânsızdır. Bu bakımdan bunlar, doğal unsurlar arasındaki “hava” gibidirler.

Dördüncü sınıf ise *ziraat ehlidir*. Bunlar tarlaları sürüp ekerek topraktan insanların yiyeceklerini üreten ve onlara ulaştıran çiftçilerdir. Bu sınıfın çalışmaları olmadan insanların yaşaması mümkün değildir. Bunlar âlemdeki “toprak” mesabesinde dirler.

Doğadaki unsurlar arasında itidal olmadığında, yani bir unsur diğer unsurlara baskın geldiğinde âlemin mizacı bozulur. Tıpkı bunun gibi toplumda dört sınıf arasında itidalin sağlanamaması, sınıflardan birinin diğerlerine üstün gelmesi toplumsal düzenin bozulmasına ve devletin yıkılmasına sebep olur (Tûsi, 2016, s. 295-296; Devvânî, 2020, s. 214; Kınalızâde, 2020, s. 440-441). Ayrıca bu sınıflardan herhangi birisinin, başka bir sınıfın işini yapmaya kalkışması hâlinde de toplumda denge bozulur. Mesela kılıç ehlinden bir kimsenin, ticaretle ya da çiftçilikle uğraşması böyledir (Kınalızâde, 2020, s. 440-441). Bu yüzden erdemli bir devlette her birey, hangi sınıfta bulunursa bulunsun, kendisi için yalnızca tek bir iş belirlemeli ve onun dışındaki başka bir işle ilgilenmemelidir. Zira toplumda düzen ve yardımlaşma, dolayısıyla adalet, herkesin kendi işini yapmasıyla gerçekleşebilir.

İslam siyaset düşüncesinde devlet ve toplumu oluşturan sınıflar, sayıları ve adlandırılmaları itibarıyla bazı nüanslar barındırmakla birlikte genellikle temel yaklaşım aynıdır: Devlette nizam ve hiyerarşi önemlidir. Bu yüzden devlette yaşayan vatandaşlar yeteneklerine ve yatkınlıklarına göre sınıflara ve mertebelere ayrılmalıdır. Ve her sınıfın kendi mertebesine uygun işle meşgul olması sağlanmalıdır. Böylece toplumda yardımlaşma, birlik, düzen ve denge sağlanmış olur.

Bu hususta doğru bir devletin yapısı, sağlıklı bir bedene ve evrenin hiyerarşik düzenine benzetilmiştir. Fârâbî'nin, insan organizmasının, siyasi teşkilatlanmaya örnek olması bakımından yaptığı benzetmeye göre beden, her biri yaratılışları itibarıyla farklı bir görevi yerine getiren, farklı derecelere sahip organlardan oluşmaktadır. Her organın bu şekilde görevini yerine getirmesiyle sağlıklı bir beden ortaya çıkar. Bu durum erdemli devlette de geçerlidir. Devletin de yaratılış bakımından farklı yeteneklere sahip parçaları vardır ve bunlar derece derece sıralanır. Her bir parçanın/unsurun/sınıfın kendi işlevini yerine getirip diğerleriyle yardımlaşmasıyla devlette nizam meydana gelir. Fârâbî'ye göre esasında evrendeki bütün varlıkların durumu böyledir. Kâinatta bir nizam, düzen ve hiyerarşi vardır. Âlemdeki ilk ilkedен sonra bir nizam içerisinde onu takip eden diğer ilkeler ve bu ilkeleri izleyen öbür varlıklar bulunmaktadır. Bu düzen en üst dereceden en aşağı dereceye kadar devam eder. Âlemdeki bu düzenin benzeri toplumda ve devlette de vardır. İlk yöneticiyi (başkan) takip eden diğer yöneticiler, bunları takip eden yönetilenler ve diğer insanlar bulunmaktadır. İlk yönetici, devlet halkının bu mertebelerini, buldukları dereceye uygun bir şekilde düzenleyerek devletin unsurlarını birbirine bağlar ve ahenk hâsıl olur. Toplumdaki kısımların bağlantısı ve ahengi, âlemdeki varlıkların bağlantısı ve uyumuna benzer (Fârâbî, 2012, s. 89-90; 2013, s. 67-68; 2015, s. 98-102). Bu bağlamda İslam düşüncesinde âlemde var olduğu kabul edilen nizam, toplumsal/siyasal nizam için bir bakıma model sunmaktadır.

Gazzâlî de organizmacı analogilere yer vermiştir. İnsan bedenini muazzam bir şehre benzeten Gazzâlî, bedendeki duyuların reisi olan kalp ve diğer organlar ile, devlet idaresinde sultan ve öbür görevlileri, organizmacı yaklaşım tarzına uygun biçimde izah etmiştir (Gazzâlî, 2015a, s. 35-36):

“İnsanoğlunun bedeni muazzam bir şehre benzer. Onun âzaları, parmakları. O şehrin sanat erbabıdır. Şehrin padişahı kalp, veziri akıldır. Memleketin tamir ve muhafazası için padişahın reayaya ihtiyacı olduğu gibi, gönül padişahın da bunlara ihtiyacı vardır. Ancak bunlarla beden memleketi mamur ve muzaffer olur.

Fakat şehvet, haraç düşkünü, fitneci, yalancı ve kötü mizacıdır. Vezir ne emir verirse, onun aksini yapar. Daima haraç bahanesiyle memlekette olan bütün malları alıp ülkeyi viran ve boş bırakmak ister. Gazab olan subaşı, hiddetli, azgın ve edepsizdir. Dâima asmak, basmak, yıkmak, yakmak ister. Padişah daima vezir ile müşavere edip

tedbirleri onunla görüşürse, yalancı ve tama'kâr maliye müdürünün, vezire muhalefet etmemesi için ona kıymet vermezse, onu küstahlıktan men'etmek için nazın onun peşine takarsa, ve nazırın da –haddine tecavüz etmemesi için- daima onun kalpini kırıp onu hırpalarsa, memleketin nizamı yerinde yürür. Bu metodla ülkesini idare eden padişahın memleketi mamur olur. Reaya (vatandaşlar) memnun olur ve böylece Allah'a giden saâdet yolu kapanmaz. Eğer bunun tersi olursa, yâni akıl ve ruh mağlûp olur; şehvet ve gazap galip olursa, memleket harap olur; şehir viran olur, reaya (vatandaş) ağlar ve padişah da bedbaht ve perişan olur.”

Gazzâlî ayrıca dünyanın nizamı insanların çalışmalarına bağlıdır diyerek insanların yapmış oldukları iş, sanat ve meslekleri üç kısımda toplamış ve bunların dünya hayatına nispetle, bir şahsın uzuvları mesabesinde olduğunu belirtmiştir (Gazzâlî, 2015b, s. 39-40):

Yaşayabilmek için zaruri olan işler: rençberlik, dokumacılık, inşaat, siyaset. Bunlar kalp, ciğer ve beyin gibi asıl uzuvlara benzer.

Birinci gruptaki işlerin yapılmasına yardımcı olan işler: demircilik, hallaçlık ve eğirme işi. Bunlar, asıl uzuvlara hizmet eden mide, damar, şerayın, sinir ve veridlere benzer.

Bütün bu işleri tamamlayıp süsleyen işler: pişirmek, dikmek, boyamak ve yıkamak gibi işler. Bunlar bedendeki deri, parmak, tırnak ve kaş gibidir.

Görüldüğü üzere İslam düşüncesinde toplumsal tabakalara ilişkin, insanların yetenekleri, icra ettikleri meslekler, toplumda gördükleri işlevler gibi çeşitli açılardan farklı sınıflandırmalar ve benzetmeler yapılmıştır. Bu sınıflandırmalarda belli bir hiyerarşiye yer verilse de toplumsal sınıflar birbirine bağlıdır. Sınıflar birbirini tamamlar, birinin varlığı diğerinin varlığı ile önem kazanır (Bağdatlı, 2018, s. 213).

İslam düşüncesinde devlet ve toplum yapısını oluşturan tabakalar arasındaki denge ve uyum, başka bir ifadeyle nizamın gerçekleşmesi adalete bağlı görülmüştür. Zira evrenin her alanında var olan düzenin toplumsal yaşamda da gerçekleşebilmesi için adil kanunlara ve bunları uygulayan adil yöneticilere ihtiyaç vardır (İbn Sînâ, 2014, s. 481-482, 499; 2017, s. 183; 2018, s. 303). Adalet, devlet işlerinin uyumlu olmasını ve devleti ıslah ederek nizama kavuşmasını sağlar (Mâverdî, 2016, s. 319; 2018, s. 274). Adaleti sağlamanın temel şartı ise devlet yöneticisinin, devlet için âlemdaki su, ateş, hava ve toprak unsurları mesabesinde olan toplumsal sınıflara eşit muamelede bulunması, sınıflar arasında itidali, uyumu, yardımlaşmayı, düzeni temin etmesi ve her bir sınıfın kendi işiyle meşgul olmasını sağlamasıdır. Buna göre nasıl ki dört tabii unsurun bir araya gelişinden ve itidalinden âlemin mizaç dengesi hâsıl oluyorsa, devletin ve toplumun dengesi de dört sınıfın denkleşmesiyle mümkün olur. Bu yüzden devlet yöneticisi halkını yukarıda zikredildiği üzere muhtelif sınıflar şeklinde düzenlemeli ve bu sınıflar arasında dengeyi sağlamalıdır (Devvânî, 2020, s. 212; Kınalızâde, 2020, s. 439-440). Bu bakımdan İslam düşüncesinde devlette dengeyi sağlayan kişi yöneticidir. Yöneticinin temel rollerinden biri, her biri imkânlarına, güçlerine ve hedeflerine ulaşmadaki katkılarına göre belli bir tabakaya mensup kişilerin, nihai amaç olan yüce mutluluğun gerçekleşmesine yönelik bağlılık ve dayanışmalarını sağlamak, onlara inanç ortaklığı aşılaktır. Devletin parçaları arasındaki bu yakınlaşma ve bağ sevgi ile gerçekleşir, adalet ile devam eder (Mücahid, 2012, s. 83, 85).

İslam düşüncesinde, devlette nizam ve istikrarın sağlanmasında adaletin merkezi önemi izah edilirken “adalet dairesi”⁵ adı verilen bir formülasyondan sıkça istifade edilmiştir. Adalet dairesi, toplumdaki muhtelif sınıflar ve kesimler arasındaki ilişkileri temel alan ve bunların birbirini tamamlayan özelliklerini ortaya koyan dairevi bir yapıdır. Bu dairevi formülasyon, devletin varlığını sürdürmesinin bağlı olduğu temel esasları ihtiva eder. Birçok İslam düşünürünün eserinde adalet dairesinin farklı formlarına rastlanmaktadır.⁶

⁵ Adalet dairesi kavramının bazı unsurları Sasanîler (226-651) öncesinde de görülmekle birlikte, devlet ile toplum arasındaki birlik ve devamlılığın ancak adaletle sağlanabileceğini ifade eden formülasyonun ilk örneğine Sasanîlerde rastlanmaktadır (Kömbe, 2013, s. 141). Adalet dairesi düşüncesinin kökenleri, tarihsel gelişimi ve farklı medeniyetlerdeki görünümü için bkz. Darling (2002; 2006; 2012); İnalçık (2020); London (2011).

⁶ İslam düşüncesinde adalet dairesinin muhtelif örneklerinin yer aldığı eserlere ilişkin bkz. Kömbe (2013; 2014; 2021).

Adalet dairesinin örneklerinden biri Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" adlı eserinde yer almaktadır. Kutadgu Bilig, "insana her iki dünyada saadete ermek için takip edilecek yolu göstermek amacıyla kaleme alınmış" bir eserdir (DİA, 2002, s. 478). Ancak eser, sadece ahlâk dersi veren kuru bir öğüt kitabı olmanın ötesinde adaleti esas alan bir devlet modeli de önermektedir (Adalıoğlu, 2013, s. 245-245). Yusuf Has Hacib (2008) "Eğer devamlı ve ebedi beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır." (beyit [b], s. 1435), "Bey iki şey ile kendi beyliğini bozar, eğri yola girer ve doğru yoldan şaşar. Bunlardan biri zulüm, biri ihmalkârlıktır; bu ikisiyle bey memleketini harap eder." (b. 2023-2024) ve "Zulüm yanan ateştir, yaklaşanı yakar; kanun sudur; akarsa, nimet yetişir. Kanun ile ülke genişler, dünya düzene girer; zulüm ile ülke eksilir, dünya bozulur." (b. 2032, 2034) gibi ifadeleriyle adaletin ve ahlâki siyasetin devletin devamlılığına etkisini vurgulamıştır.

Yusuf Has Hacib (2008), devletin bekasını kılıç ve kalem sembolizmi ile de açıklamıştır. Düzen, gelir ve hakkaniyetle ilişkilendirilen kalem ile kılıç arasında ayırım yaparak kut'u tutmanın, devletin sürmesinin, memlekete hükmetmenin bir başka koşulunu "kalem"e bağlamıştır: "Eğer memleket tutulursa kılıç ile tutulur; memlekete hükmetmek gerekirse kalem ile edilir." (b. 2711) "Kılıç memleketi zapt eder, zafer kazanır; kalem de memleketi düzenler, hazine toplar." (b. 2714) diyen Yusuf Has Hacib, devleti tutmak ve düzeni sağlamak açısından güç ve kanunun gerekliliğini savunmuştur (Keskintaş, 2017, s. 78). Kutadgu Bilig'de devlet nizamının ve bekasının gereklerine ilişkin ortaya koyulan bu düşünceler "adalet dairesi" adı verilen yapıda özet bir şekilde sunulmuştur (b. 2057-2059):

*"Memleket tutmak için çok asker ve ordu gerekir;
Askeri beslemek için de çok mal ve servet gerekir.
Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir;
Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır.
Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır;
Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar."*

Dairevi işleyişe sahip bu yapıda ilk dört beyitte, "memleket", "asker ve ordu", "mal ve servet", "zengin halk" ve "doğru kanun-adalet" olmak üzere beş temel unsur yer almaktadır. "Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır" ve "Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar" şeklindeki beyitler, bu beş unsurun eşit öneme sahip, işlevleri ve faydaları açısından birbirine bağlı, devletin varlığını sürdürebilmesi için zorunlu unsurlar olduğunu göstermektedir (Kömbe, 2014, s. 60).

Adalet dairesinin muhtelif örneklerine İbn Haldun'da da rastlanmaktadır. İbn Haldun, "Mukaddime"sinde üç farklı rivayete yer vermiştir. Mes'ûdî'den naklen ifade ettiği birinci örnek şu şekildedir (İbn Haldun, 2016, s. 206, 550):

"Ey hükümdar! Mülkün izzeti sadece şeriat (hukuk, adâlet), Allah'a itaat edip onun rızası için iş görmek ve O'nun emri ve yasakları dairesinde icraatta bulunmakla gerçekleşir. Şeriatın kıvamı ancak mülk ile, mülkün izzeti (devlet işlerini gören) adamlarla, devlet adamlarının kıvamı (para, maaş ve) malladır. Memleketi mamur hale getirmeden başka mal temin etmenin yolu olmadığı gibi adâlet olmadan da memleketi imar etmenin çaresi mevcut değildir. Adâlet, halk arasında konulmuş bir terazidir. Bu teraziyi Allah koymuş, hükümdarı da ona kayyum ve nezaretçi tayin etmiştir."

"Mukaddime"de yer alan diğer örnek Nuşirevan'ın, yukarıdaki adalet dairesi ile aynı manaya gelen sözlerinden nakledilmiştir (İbn Haldun, 2016, s. 206):

"Mülk ve devlet ordu ile, ordu (para, iktisat ve) malla, mal haraçla, haraç (vergi) memleketin imar edilmesiyle, memleketin mamur hale getirilmesi adâletle, adâlet devlet adamlarının (ve memurların) ıslah edilmeleriyle, devlet memurlarının (ummâl) ıslah edilmeleri vezirlerin istikamet sahibi (doğru ve dürüst şahıslar) olmalarıyla olur. Bütün bunların başı ve esası da hükümdarın, raiyyenin halini bizzat araştırması ve halkı te'dip etmeye muktedir olması ile kabil olur. Hükümdar böyle olursa raiyye mâlik ve hâkim olur, onun memlûkü ve mahkumu olmaz."

Her iki örnek de dairevi bir işleyişe sahiptir. Birinci örnekte “şeriat”, “melik/mülk”, “devlet adamları (ricâl)”, “mal”, “imaret” ve “adalet” olmak üzere altı unsur yer almaktadır. İkinci örnekte ise “melik/mülk”, “ordu/asker (cünd)”, “mal”, “haraç (vergi)”, “imaret”, “adalet”, “devlet memurlarının ıslah edilmesi (ıslahü'l-ummâl)” ve “vezirlerin istikamet sahibi olmaları (istikametü'l-vüzerâ)” şeklinde sekiz unsur yer almaktadır. İbn Haldun, adalet dairesi kavramıyla, toplumların yükselmesi ve yıkılmasının altında yatan sebepleri keşfetmek amacıyla ilgilenmiştir. Melikin siyasî hâkimiyetini nasıl sağlayacağı ve devam ettirebileceğini vurgulamıştır (Kömbe, 2014, s. 109, 115).

İbn Haldun'a (2016, s. 350, 374) göre, melikin öbürlerine galip gelmesi, mülkün oluşumu ve gelişimi “asabiyet” ile mümkündür. Başka bir ifadeyle “Mülk, asabiyetin gayesidir.” Mülkün yozlaşmış yıkılması ise asabiyetin zayıflamasıyla olmaktadır. İbn Haldun, asabiyetin en üst düzeyde bedevî hayat tarzında olduğunu, bu yüzden devletin ilk safhasının bedevîlik olduğunu ifade etmiştir. Asabiyetin azalıp ortadan kaybolmasını ve neticede devleti yok oluşturan süreci ise hadarî hayat tarzıyla ilişkilendirmiştir (2016, s. 333-335, 393-395). İbn Haldun'un tavırlar teorisine göre bu süreçte devletler “zafer”, “istibdat”, “ferâğ (dinlenme ve rahatlık)”, “müsâlemet (kanaat ve barış)” ve “israf” olmak üzere beş aşamadan geçmektedir (2016, s. 399-401). Bu beş aşama düz bir çizgide devam etmemekte, dairevi bir seyir izlemektedir. Başka bir ifadeyle Batı'nın doğrusal tarih anlayışının aksine döngüsel olarak devam etmektedir (Bilgin, 2010, s. 38; Çiftçi & Yılmaz, 2013, s. 86).

İbn Haldun'un (2016, s. 206) rivayet ettiği bir başka adalet dairesi örneği ise Aristoteles'e dayandırılmıştır:

“Dünya bir bahçedir, bunun duvarı devlettir. Devlet bir sultan (*authority, iktidar*)dır, sünnet (töre) bununla yaşar. Sünnet siyasettir, bu siyaseti hükümdar yürütür. Hükümdar bir nizamdır (nâzımdır). Ordu onu takviye eder. Ordu bir yardımcı ve destektir, mal ve para onun teminatıdır. Mal rızıktır, onu raiyye derler ve toparlar. Raiyye kuldur, onu adâlet korur. Adâlet, kendisiyle ülfet edilen ve sayesinde dünyanın kaim olduğu bir şeydir, ve dünya bir bahçedir.”

Sekiz cümleden meydana gelen bu sözlerin her biri diğeriyle irtibatlıdır ve şu sekiz unsurdan oluşmaktadır: “âlem/dünya”, “devlet”, “sünnet (şeriat, din, kanun, örf, töre)”, “melik/hükümdar”, “ordu/asker (cünd)”, “mal (gelir, vergi, para)”, “halk (raiyye)” ve “adalet”. İbn Haldun'un naklettiği ilk iki örneğin merkezinde, “mülkün dinî ve hukukî meşrûiyet kaynağı olan şeriat” ile “mülkün siyasî otoritesi ve hâkimiyeti” ve “asker, raiyye, vergi memurları ve vezirler arasındaki iktisadî-sosyal düzeni ifade eden adalet” bulunmaktadır. Bu üçüncü örnekte ise dinî-hukukî, siyasî ve iktisadî boyuta ahlâki ve estetik bir boyut eklenmektedir. Zira “İbn Haldun için adil toplum, sadece içtimaî sınıflar arasındaki iktisadî ve içtimaî ilişkilerin hiyerarşik bir işleyişe göre düzenlenmesi demek değildir, aynı zamanda, toplumun, siyasî hâkimiyete sebep olan ahlâkî ilkeler üzerine inşa edilmesi anlamına da gelmektedir.” (Kömbe, 2014, s. 178).

İbn Haldun'un insan hayatı ile devletlerin ömrü arasında yaptığı benzetmeye göre nasıl ki bir insan doğar, büyür ve ölür, aynı şekilde devletler de kurulur, güçlenir ve yıkılır. Bir topluluktaki dayanışma duygusu olan asabiyet, insanları birleştirerek siyasî hâkimiyet elde etmelerine ve devlet kurmalarına olanak sağlamaktadır. Fakat üç kuşak sonra, insanlar arasındaki asabiyet zayıflayarak, toplum bedevî hayat tarzından hadarî hayat tarzına geçer, rahatlığı, zenginliği ve lüksü benimser. “Hadarîler, çeşit çeşit zevklerle, refahın getirdiği âdetlerle (menfaatlarına) yönelmekle, dünyevî arzuları ve üzerinde ısrarla durmakla sık sık karşılaştıkları için, birçok kötü ve çirkin huy ile nefsleri kirlenmiştir.” Bedevîlere nispetle hadarîlerde kötü huy ve davranışları eğilim çok daha fazladır. Bu bakımdan hadarîlik ve şehir hayatı devletin bozulması ve sonunun gelmesidir; hayırdan uzak olmanın ve şerrin son merhalesidir (İbn Haldun, 2016, s. 327). İbn Haldun'un bu düşüncesine göre melik adaletten ve ahlâkî faziletlerden uzaklaşmış zulme sarıldığında devlette yozlaşma başlar, toplumu oluşturan sınıflar arasında asabiyet bozulur, reziletler yaygınlaşır, adalete bağlılık ortadan kalkar. Dolayısıyla mülkün

başlangıç aşamasında ortaya çıkan adil toplum ve nizam bozularak devlet yıkılmaya mahkûm olur.

İbn Haldun'un üçüncü rivayetine Devvânî'de ve Kınalızâde'de de rastlanmaktadır. Her iki müellifin de Aristoteles'e nispetle naklettiği ve İslam siyaset düşüncesinde bir klasik hâline gelen adalet dairesi şu şekildedir (Devvânî, 2020, s. 251; Kınalızâde, 2020, s. 490):

*“Dünyanın iyileşme sebebi adalettir.
Dünya, duvarı devlet olan bir bağdır.
Devlete düzen veren şeriattır.
Şeriati padişahın başkası koruyamaz.
Ordu olmadan padişah hâkimiyet kuramaz.
Orduyu paradan başka bir şey toplayamaz.
Parayı kazanan tebaadır.
Tebaayı padişaha adalet kul edebilir.”*

Sekiz cümleden oluşan bu dairevi formülasyon adalet ile başlayıp adalet ile son bulmaktadır. Devvânî ve Kınalızâde'nin naklettiği adalet dairesinin temel unsurları “adalet”, “dünya (cihan, âlem)”, “devlet”, “şariat (din, kanun)”, “padişah (melik, yönetici)”, “ordu (asker)”, “para (mal, gelir, vergi)”, “tebaa (reaya, halk)” şeklinde ifade edilebilir. Adalet dairesinin söz konusu ilkeleri esasında toplumdaki çeşitli sınıflar arasındaki birlik ve bütünlüğün, nihayetinde devletin bekasının ancak adaletle mümkün olabileceğini göstermektedir. Bu düşünceyle yöneticilere adil yönetim noktasında bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Yönetimde başarılı olunabilmesi için devlet ve toplum düzenine ilişkin bilinmesi gereken ilkeler ile toplumsal sınıflara nasıl muamele edilmesi gerektiği yönündeki öğütler adalet dairesinde özetlenmektedir.

Bu yaklaşıma göre çeşitli toplumsal sınıflar arasında denge ve uyum sağlanmalı, herkese eşit muamelede bulunulmalı, herkesin kendi işiyle meşgul olması temin edilmelidir. Nasıl ki su, ateş, hava ve toprak unsurlarının itidalli birlikteliğinden âlemin nizamı oluşuyorsa, aynı şekilde devletin nizamı da ancak toplumsal yapıyı oluşturan sınıfların dengeli ve uyumlu birlikteliğiyle mümkün olur. Toplumdaki sınıflar arasında denklik ve eşitlik sağlandıktan sonra, devlet halkının genel olarak hâllerine ve fiillerine bakılıp herkese liyakati ölçüsünde, hak ettiği gibi ve kabiliyetlerine göre muamele edilmelidir. Ayrıca iyilik ve yardımlar herkese hak ettiği ölçüde dağıtılmalıdır; devlet makamları, mevkileri, tüm kamusal iyilikler, menfaatler hak ediş ve kabiliyete, yani liyakate göre dağıtılmalı ve korunmalıdır. Rüşvet ve kayırmacılıktan uzak durulmalıdır (Devvânî, 2020, s. 212-218; Kınalızâde, 2020, s. 439-449).

Bu bağlamda İslam düşüncesinde muhtelif örneklerine rastlanan “adalet dairesi”, toplumun nizamının, birlikteliğinin ve nihayetinde devletin bekasının ancak adaletle sağlanabileceği düşüncesine dayanmaktadır. Adalet, bu dairede bulunan unsurlar arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Böylece işlevsel olarak düzenlenmiş yapının istikrarını ve devamını temin etmektedir. Burada adalet; düzen ve istikrarın sağlanması noktasında her sınıfa hakkıyla muamele edilmesidir. Sınıflar arası ilişkilerle adaletle düzenlenmediğinde “daire” tamamlanamaz, toplumda nizam bozulur, devlet büyük zararlar görür ve varlığını uzun süre devam ettiremez.

3. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnamelerinde Devletin Bekası, Nizam ve Toplumsal Sınıf Arasındaki İlişki

İslam düşünce havzası içinde üretilen teori ve kavramsal araçlar Osmanlı düşünürlerine bir temel sağlamıştır. 17. yüzyıl Osmanlı siyasetname müellifleri, İslam düşüncesindeki organizmacı toplum ve devlet anlayışı, tavırlar teorisi ve adalet dairesi gibi yaklaşımlardan, dönemin koşullarına uygun bir şekilde istifade etmişlerdir. Nitekim “Devlet, mülk ve saltanat manasında olup, birtakım örf ve kanunlarla düzenlenmiş insan topluluğundan ibarettir” diyen Kâtib Çelebi (2020, s. 134) ve Naîmâ (1967, s. 39) devleti

oluşturan insan topluluklarını, insan bedenini oluşturan unsurlara benzeterek açıklamıştır. “İnsan vücudu dört unsurdan tereküp ettiği gibi insan toplulukları da dört rükûndan (direk, esas) tereküp eder.” diyerek erkân-ı erbaa (ulema, asker, tüccar ve reaya) ile ahlât-ı erbaa (kan, balgam, safra, sevda)⁷ arasında bağlantı kurmuştur. Bu bağlantı şu şekilde ifade edilebilir (Kâtib Çelebi, 2020, s. 137-141; Naîmâ, 1967, s. 39-41):

Ulema, toplumda yüksek bir mertebede bulunur ve insan vücudunda dolaşan kana benzer. Kalp, insanın maddi varlığının (hayvanî ruh) kaynağıdır. Bu maddi varlık ise lâtif bir cevher olduğundan vücutta bizzat kendisi dolaşamaz. Kan onu alıp vücudun her tarafında dolaştırarak bütün azalara ulaştırır. Vücudun onunla hayat bulup faydalanması gibi, şeriat ve hakikat âlimleri de hayvanî ruh mesabesinde olan şeriat ilmini alıp, vücudun uzuvları mesabesinde olan cahillere ve avama eriştirir. Böylece vücudun hayvanî ruhtan faydalandığı gibi, onlar da ilimden istifade ederler. Ruh, vücudun ayakta durmasına ve hayatını devam ettirmesine sebep olduğu gibi ilim de cemiyetin ayakta kalması ve devamına sebeptir.

Asker, balgama benzer. Balgamın vücutta lüzumu ve faydası olduğu kadar, fazlalığının da zararı vardır. Toplumda askerin durumu da böyledir. İnsan kemal yaşını geçtiğinde yaşlılığın ve balgamın karakteri olan soğukluk ve rutubet (yaşlık) artar. O yaşlarda balgam üstün gelip hükmünü icar eder. Diğer ahlât (unsurlar) da ona uymaya meyleder. Balgam her defasında dışarı çıkarılıp teskin olundukça, bünye bunu yeniden meydana getirir. Bu yaşta olan kişinin, balgamı tamamen mağlup ederek o hâlde durmaya çalışması abestir. Belki o hâlde olan kimsenin yapması gereken, balgamın zararsız miktarına razı olmasıdır. Aynı şekilde devletin gerileme devrinde asker sayısı artar. Ne kadar sıkı tutulsa dâhi halk askerliğe meyleder. O hâlde devletin gerileme devrindeki asker sayısını, yükselme devrindeki sayıya indirmek beyhude bir çabadır. Asker sayısı çok geçmeden eski seviyesine ulaşır.

Tüccar, vücuttaki safra gibidir. Safra unsuru, vücutta gereği kadar olursa hazım kolaylaşır ve fazlalıkların atılması rahat bir şekilde olur. Bunun gibi, tüccar da itidal üzere olursa işler düzgün gider ve alışveriş devam eder, elbise ve yiyecek içecek temini gerektiği gibi olur ve toplumda nizam ve refah gerçekleşir. Buna karşılık safra, haddinden fazla olursa vücutta safra illetini meydana getirir. Bunun gibi tüccar ve zenginlerde bozukluk olursa, ihtikâr (vurgunculuk) ve tamahkârlık yaparak itidalden uzaklaşırlarsa halk yoksullaşır, zayıf düşer ve memleket mahv olur.

Reaya, sevda konumundadır. Tıp ve anatomi ilmine göre yemeğin sindirilmesinden sonra mideye bir müddet gıda gelmezse dalak biraz sevda dökerek midenin boş kalmasına ve istenmeyen bazı rahatsızlığın doğmasına mâni olur. Devlet hazinesi de mide gibidir. Hazineye, gıda mesabesinde olan mal (para) gelmeyerek boş kaldığında, halk malı dökerek her daim hazineyi boş bırakmamak için tedarikte olur. Fakat halk zulüm ve kahr yüzünden işten ve kazançtan yoksun kalırsa hazineye yardım edemez ve hazine boş kalır. Bu yüzden eski hükümdarlar reayayı zalimlerden koruyarak, himaye ve adaletle onların gönüllerini hoş tutmaya çok ehemmiyet verirlerdi. Adaletten sapmazlar, zalime yüz vermezlerdi.

Tablo 2. Kâtib Çelebi ve Naîmâ'nın Toplumsal Sınıf Tasnifi ve Benzetmeleri

Toplumun Unsurları/Sınıfları (Erkân-ı Erbaa)	Bedenin Unsurları (Ahlât-ı Erbaa)
Ulema	Kan
Asker	Balgam
Tüccar	Safra
Reaya	Sevda

Kaynak: Kâtib Çelebi (2020, s. 137-141) ve Naîmâ'dan (1967, s. 39-41) yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁷ Ahlât-ı erbaa; Antik Çağ ve Orta Çağ'da insanın biyolojik, ahlâki ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört sıvı maddeyi ifade etmektedir. Bunlar; kan, balgam, safra ve sevda'dır. Eski tıp anlayışına göre insanın sağlığı vücuttaki bu sıvıların dengede oluşuna, hastalığı ise bu dengenin bozulmasına bağlıdır (bkz. Erdemir, 1989).

Görüldüğü gibi vücudun dört unsuru, toplumun dört sınıfına benzer. İnsan vücudunun sıhhati dört unsurun itidaline, uyumuna ve birbirinden faydalanmasına bağlı olduğu gibi, toplumun nizamı ve devletin sağlamlığı da bu dört sınıfın itidalli olup birbirlerinden yararlanmalarına bağlıdır. Ayrıca müelliflere göre nefis-i natıka (insan ruhu), sultan; akıl gücü, vezir; idrak gücü, şeyhülislam (müftü) derecesindedir. Bedende mide, hazineye; tat alma duyusu, sarraf ve veznedarlara; istek duygusu, tahsildarlara; tutma gücü, hazinedarlara; sindirim gücü, defterdarlara, kâtip ve diğer maliye görevlilerine benzer. Bu kuvvetler itidalli olmayıp miktar ve nitelik bakımından herhangi birine zayıflık veya gevşeklik gelse beden düzeni de bozulur. Aynı şekilde sözü edilen toplum tabakaları itidalli olmayıp fesat ve hıyanet üzere olursa devletin bünyesine zayıflık ve gevşeklik gelir. Tekâmül devrinin sonlarına kadar bu kuvvetler güçlüdür, sonra yavaş yavaş zaaf gelir, hazım hususunda kusur başlar (Kâtip Çelebi, 2020, s. 138, 144-145; Naîmâ, 1967, s. 40-42).

Müellifler, insan vücudu ile toplumsal sınıflar arasında kurulan ilişkiden hareketle toplumdaki sınıfların hâl ve tavrı ile bir insanın hâl ve tavrı arasında da benzerlik olduğunu ifade etmişlerdir. Bu hususta İbn Haldun'dan etkilendikleri anlaşılan müelliflere göre her insanın tabii ömründe "büyüme", "kemal (vukuf)" ve "gerileme/ihtiyarlama" yaşları olduğu gibi, her devletin ve toplumun da üç türlü hâli vardır: "büyüme", "duraklama" ve "gerileme/çökme" (Kâtip Çelebi, 2020, s. 134-135, Naîmâ, 1967, s. 42). Kısacası devletler de insanlar gibi doğar, gelişir ve ölür. Ancak insanlar kuvvet bakımından eşit olmadıklarından zayıf bünyelilerde gerileme yaşı, kuvvetli bünyelilerden daha önce başlar. İnsanlar gibi devletlerin de kuvvetleri aynı değildir. Bu yüzden bazı devletler çok geçmeden gerilemeye başlamış, bazıları da kötü idare edildikleri için duraklama devrinde yıkılmıştır. Osmanlı Devleti gibi kuvvetli bir bünyeye sahip olan bazı devletler ise hayatını daha uzun devam ettirmiş ve çökme zamanı gecikmiştir. Bu üç devrenin hem fertlerde hem de toplumlarda bazı alametleri vardır. Bu alametler ortaya çıktığında, halkın işlerini görmekle sorumlu olan maharetli kişiler, gerekli ilaçları ve tedbirleri alırlar (Kâtip Çelebi, 2020, s. 134-135, Naîmâ, 1967, s. 39).

İnsanın tabii yaşam süresi ile devletlerin ömrü arasında analogik bir bağ kurulan bu teoriye "tavırlar nazariyesi/teorisi" adı verilmektedir. Bu teori kaçınılmaz olarak her şeyin önceden belirlenmiş olduğu ve bunların değişmesinin mümkün olmadığı ön kabulüne dayanan "determinizm"i de beraberinde getirmektedir (Köse, 2020, s. 85). Kâtip Çelebi'nin bu yaklaşımı benimsemesinde İbn Haldun'un tesiri altında olduğu açıktır. Naîmâ ise bu konuda şu ana kadar izahı yapılan hususlarda Kâtip Çelebi'yi takip ettiğini açıkça ifade etmiştir (Naîmâ, 1967, s. 44). Ancak Naîmâ, Kâtip Çelebi'den farklı olarak, yine İbn Haldun'un tesiriyle her devlette vuku bulması tabii olan beş hâlden de söz etmiştir. Devletin geçireceği beş aşama/tavır şu şekilde izah edilmiştir (Naîmâ, 1967, s. 44-48):

Birinci Tavır: Devletin teşekkülü/kuruluşu. Zafer, başarı, galibiyet safhasıdır. Bu devir, devletin başkalarının elinden alındığı ve memleketin tamamen ele geçirildiği aşamadır. Bu safhada hükümdarlar güzel ahlâklı, şeriata uyan, asabiyete riayet eden, adaleti ve hakkı gözetken kimselerdir.

İkinci Tavır: Devletin güçlenmesi. Devlette hâkimiyetin tek elde toplandığı, asabiyetin yavaş yavaş zayıflamaya başladığı devirdir. "İnsanların asıl maksadı ve en tatlı isteği olan mülk ve devlete sahip olduktan sonra, milletini işe karışmaktan men, arkadaş ve yardımcıların işlere müdahale ve gelişmelerini yasak edip, müstakilen memleketi idare etme vaktidir." Çoğu devlet bu devirde işe karışanlar çok ve istekler çeşitli olduğundan mahvolup gider.

Üçüncü Tavır: Devletin gelişip yükselmesi. Rahat, sükûn ve emniyet devri. Bu devirde devletin malı çoğalır, şehirler gelişip güzelleşir ve muhtaç kimselere yardım edilir. Herkes mevki ve mallardan hissesine düşeni alır. Mevki sahipleri liyakate göre yükseltilir. Ahlâklı gençler yetiştirilip bunlara devlet yönetiminde görevler verilerek devletin şanı ve şerefi artırılır.

Dördüncü Tavrı: Devletin duraklaması, istikrar ve düzenin sürdürülmesi. Kanaat ve barışıklık safhasıdır. Bu devirde, geçmişte devleti menfaate ulaştıran doğru kanunlara ve işlere uyularak düzen devam ettirilir. “Başlangıçta devletin şan ve şerefini kuranlar, sonradan gelenlerden ziyade doğru fikir ve olgun akıl sahipleridir. Onların kurdukları esasa aykırılık devletin azametinin uyuşukluğa düşmesine sebeptir.”

Beşinci Tavrı: Devletin gerileyip çökmesi. İsrâf, kaybetme ve telef etme devridir. Padişahın yakınları hak etmedikleri kazançlar elde ederler. Önceki kanunlara aykırı yeni kanunlar oluştururlar. Aşırı harcamalar, keyfe, lükse ve ihtişama düşkünlük nedeniyle hazine israf edilir. Bu dönemde bir de savaş başlarsa zalimler zenginlere el uzatmaya başlar, zulüm peyda olur, bu da göçlere sebebiyet verir, bela ve musibetler artar. Toplumda dayanışma kalmaz, sefahat kötü huyların yayılmasına neden olur, ekonomik faaliyetler zayıflar. Bu durumun neticesi de devlette zayıflama ve hastalıktır.

Naîmâ, bu noktaya kadar İbn Haldun ile benzer görüşlere sahiptir. Ancak bu noktadan sonra İbn Haldun’dan ayrılır. İbn Haldun bu beş aşamadan sonra devletin çöküşünü kaçınılmaz görürken Naîmâ, doğru tedbirler alınıp sorunların giderilmesiyle devletin yıkılmaktan kurtarılacağı düşüncesindedir. Naîmâ’ya göre 17. yüzyılda Osmanlı Devleti, “beşinci tavrı” yani ihtiyarlık devrini yaşamaktadır. Fakat Naîmâ Osmanlı Devleti’nin ölümüne razı değildi. “Devlet-i Ebed Müddet” inancından hareketle Osmanlı Devleti’nin çöküşten kurtarılacağı ve ömrünün uzatılacağı düşünüyordu (Durak & Tortuk Gökdemir, 2020, s. 470, 476). Bunu sağlamak için adaletle dönüş gerekmektedir. Buna vesile ise yani adaleti sağlayacak olanlar ise akıl devlet adamlarıdır. Müellife göre devletin bu hastalık ve çöküş hâlinin düzeltilmesi önce Allah’ın iradesi sonra bir “akıl”ın (akıllı bir kimsenin) ve “hâzik hekim”in hüsn-ü tedbiri ile mümkün olur (Naîmâ, 1967, s. 43):

“Nasıl bir insan ihtiyarlığının son haddine vasil olunca eğer selâmetle bekasına Allahın iradesi taallûk ederse, o şahıs bizzat hıfz-ı sıhhat esbabına tevessül ederek yahut hâzik bir hekimin eliyle sıhhatini kazanabilirse, bir devlet de inhitat devrine girdiği vakit Allahın irâdesiyle, hâzik hekim demek olan hüsn-ü tedbir ashab-ı vükelâyâ malik olabilir.”

Naîmâ, “Devlet adamının gayreti, dağları yerinden oynatır.” (Naîmâ, 1968, s. 1228), “İki akıllı iş bilir birlik olsalar âlemi teshir (ellerine geçirmek) ederler, iki olgun hizmetkâr bütün dünyayı efendilerine dost etmeğe ve dostlarını düşman etmeğe kadirdir.” (Naîmâ, 1967, s. 57) gibi ifadeleriyle devlet adamlarını, gösterecekleri gayretler ve alacakları tedbirlerle toplumun, devletin kaderini, geleceğini etkileyebilecek, tarihi değiştirebilecek kimseler olarak görmektedir.

Naîmâ, devlette yeniden düzeni sağlayacak devlet adamlarının ilk devirdeki gibi mevcut olacağına inanmaktadır. Bu açıdan tavırlar teorisinde ilk tavırda söz ettiği devleti kuran yöneticilerin özellikleri önemlidir (Naîmâ, 1967, s. 44). Bu tür yöneticiler; adaletli, doğru, akıllı, bilgili, güzel ahlâklı, şer’i kanunları önemseyen, cesur, cömert, sözüne sadık, kibirden kaçınan, kanaatkâr, sabırlı, vakur, müsamahalı, şefkatli, her koşulda halkının ve ordusunun yanında olan, hakkı ve doğruyu gözetken, sınırlarını bilen, itidal üzere hareket eden “büyük adam”lardır. Bu bağlamda Naîmâ, devletlerin yıkılışının kaçınılmazlığını genel geçer bir kanun olarak saymamış, bir çözüm arayışında bulunmuştur. Çözüm olarak sunulan akıl ve hâzik kimselerin varlığı ve bunların tedbirleri sayesinde kurtuluşun gerçekleşeceği düşüncesiyle bir “büyük adam” yaklaşımı ortaya koymuştur.⁸

Esasında Naîmâ’dan önce Kâtib Çelebi’de de benzer bir yaklaşım bulunmaktadır. O da devletlerin tabii ömrünün sona ermesi safhasının, alınacak tedbirlerle uzatılacağına söyleyerek İbn Haldun’dan farklı düşünmektedir. Nitekim Kâtib Çelebi “Şer’i buyruklar devlet ve mülkün tabiatını düzeltmeye kâfi, din ve milletin kuvvetini itidale getirmeye yeterlidir.” (2020, s. 131), “Devlet bünyesinde ortaya çıkan bozulmaların çaresi halkı Hak’ka boyun eğdirecek dirayetli bir kişinin (sâhib-i seyf) bulunmasıdır.” (2020, s. 147), “[Padişahlar] zulüm ve haksızlığı bırakıp, şer’î ve aklî kanun gereğince güzel tedbir

⁸ Naîmâ’nın bu yaklaşımını “büyük adam sosyolojisi” olarak değerlendiren çalışma için bkz. Arslantürk (1980).

alırlarsa, bu yüce devleti zulümden vazgeçirip, kanun yoluna sokarlar.” (2020, s. 151-152) gibi ifadelerle devletin çöküşünü geciktirecek tedbirleri genel olarak şeriata ve adalete bağlılıkla açıklamıştır.

Kâtib Çelebi toplumun itidal ve nizam üzere olmasının ve devletin varlığının devamı için yöneticilere ve onların adil yönetimlerine duyulan gereksinimi adalet dairesi teorisinden istifade ederek izah etmiştir (Kâtib Çelebi, 2020, s. 136):

*“Devlet ancak yöneticilerle vardır,
Yöneticiler ancak parayla vardır,
Para ancak halkla vardır,
Halk ancak adaletle vardır.”*

Kâtib Çelebi naklettiği bu söz ile bir yandan halkın, devlet yöneticilerine Allah’ın bir emaneti olduğunu vurgulamış, bir yandan da toplum ve fert hayatındaki benzerliği ortaya koymuştur (Kâtib Çelebi, 2020, s. 136-137):

“İmdi, insan bedeni dört unsur üzerine yaratılmış olup, duyular ve hisler vasıtasıyla bunların idare edilmesi ve kullanılması, düşünüp idrak etmesini bilen insanın ehliyetine verilmiştir. Bunun gibi insan topluluğunun vaziyeti de dört esastan meydana gelmiş olup, duygu ve güç mesabesinde olan devlet idarecileri vasıtasıyla, tedbir ve idare dizgini, her şeyi düşünüp idrak eden mevkide olan yüce sultanın salâhiyeti eline bağlı kılınmıştır.”

Naîmâ da eserinde adalet dairesi mefhumuna yer vermiştir. Naîmâ, İbn Haldun’un “Mukaddime”de zikrettiği adalet dairesine daha sonra Kınalızâde’nin, “Ahlâk-ı Alâî”de yer verdiğini ifade etmiştir. Naîmâ, Kınalızâde’nin sekiz madde hâlinde verdiği daireyi dört maddede ele almıştır (Naîmâ, 1967, s. 49):

*“Mülk ve devlet, asker ve devlet adamlarıyledir.
Ve devlet adamı, mal ile bulunur.
Mal, reâyâ (vergi veren halk)dan husule gelir.
Reâyânın ahvali adâlet ile tanzim olunur.”*

Ona göre devlette meydana gelen zaafaların tümü daima bu dört temel kaidenin bozulmasından kaynaklanmıştır. Naîmâ, “mülk/devlet”, “asker ve rical (devlet adamları)”, “mal”, “reaya”, “adalet” unsurlarından müteşekkil bu formülasyonla tıpkı Kâtib Çelebi gibi toplumsal nizamı ve devletin bekasını devlet adamlarına ve onların adil yönetimlerine bağlamıştır.

17. yüzyılda, adaletin toplumsal işlevine ve nizamı oluşturan niteliğine göndermede bulunan bir başka örnek Koçi Bey’in risalesinde yer almaktadır (Koçi Bey, 1972, s. 50):

*“Velhâsil Osmanlı saltanatının şevket ve kudreti asker ile,
Askerin ayakta durması hazine iledir.
Hâzinenin geliri reâyâ iledir.
Reâyânın ayakta durması adâlet iledir.”*

Koçi Bey, saltanatı merkeze alarak tarif ettiği toplumun bekası için dört unsur sıralamıştır: “asker”, “hazine”, “reaya” ve “adalet”. Her bir unsurun birbirine bağlı olduğu bu yapının temel ilkesi yine “adalet” olarak belirlenmiştir. Ayrıca Koçi Bey, risalesinde devlet ve millet nizamının devamı için şeriata sıkı sıkıya bağlılığı da şart koşmuştur. Şeriata bağlılıktan sonra toplumun her kesimine karşı hak ettiği şekilde adaletle muamele edilmesi gerektiği yönündeki ifadeleriyle devletin bekasının ancak ahlâklı siyasetle mümkün olduğunu ortaya koymuştur (Koçi Bey, 1972, s. 4):

“Evvelâ padişah hazretlerinin malûmu ola ki memleket ve millet düzeninin ve din ve devlet kaidelerinin pekleştirilmesinin çaresi, sağlam, Muhammed şeriatına bağlanmaktadır. Sonra âlemlerin Rabb’inin bir emâneti olan reâyâ ve berâyâ’nın halleriyle

⁹ “Berâyâ”, halkın, haraç ve teklif vermeyeni, yani Müslüman halkı ifade eder. Böyle olmayan, gayrimüslim halka ise “reâyâ” denir. Bu durumda “reâyâ ve berâyâ” ifadesi “bütün halk” anlamına gelmektedir (Koçi Bey, 1972, s. 4).

meşgul olup, bilgisine göre hareket eden din bilginleri ve gaza yolunda canını feda eden mücâhid gaziler, haklarında pâdişâh hazretlerinin lûtufları meydana gelüp, her sınıfın iyiliği çok olanlarına riâyet ve şerirlerine hakaretler revâ görüle... Geçmişteki pâdişâhlar ki - Allah yerlerini yüce cennet ede- Her işte hükümlerine uyulacak kimseler olup, onların övülmeğe değer ahlâkı ve beğenilen tavırları ile hareket buyurula..."

Koçi Bey, Osmanlı sosyal ve siyasi düzeninin bozulmasının temel sebebi olarak yüksek memuriyetlerin rüşvet ile ehliyetsizlere, hak etmeyenleri verilmesini göstermiştir (Koçi Bey, 1972, s. 48) Müellife göre rüşvet, şeytan gibidir. Devletin ve milletin harap olmasının, karışıklık, fitne ve fesadın ortaya çıkmasının, hazinelerin ve malların azalmasının sebebi bu rüşvet şeytanıdır. Bu yüzden rüşvet lâşesi ortadan kaldırılmadan adalet sağlanamaz (1972, s. 63). Koçi Bey din ve devlet nizamı için ilmiye sınıfının hâlinin düzenli olması gerektiğini söyleyerek âlimlerin devletteki önemine dikkat çekmiştir. İlmiye sınıfı içerisinde hatır gönül işleriyle, rüşvet ile yapılan liyakatsiz atamlar nedeniyle ilmiye sınıfının cahillerle dolduğunu ve bunun da beraberinde zulüm ve adaletsizliği getirdiğini ifade etmiştir (1972, s. 24-30).

Koçi Bey ayrıca yeniçeri ocağındaki bozulmaların temel sebebi olarak da ehliyetsiz kimselerin ocağa alınmasını göstermiştir. Hak edenlerin yerine hak etmeyenlerin yeniçeri ocağına girmesiyle ocağın düzeninin bozulduğunu belirtmiştir (Koçi Bey, 1972, s. 18-19, 41-45). Koçi Bey, geçmiş iyi zamanlar örnek alınarak reayadan ve şehirliden yeniçeri yapılmasının caiz olmadığını, yeniçerilerin yetişkin acemi oğlanlarından seçilmesi gerektiğini öğütlemiştir (1972, s. 99). Koçi Bey'e göre, Osmanlı'da sosyal ve siyasi düzenin bozulmasının sebeplerinden biri de tımar sisteminde baş gösteren adaletsizliklerdir. Müellif, tımar dağıtımında eski kanunlara uyulmayıp tımar, zeamet ve dirliklerin hak sahibi olmayan yabancılara, şehir oğlanlarına ve reaya taifesinden kimselere verilmesinin devlete büyük zararları olduğunu ifade etmiştir (1972, s. 12-13, 32-33). Şehir oğlanları ve reaya taifesinin tımar istemelerinin küfürle denk olduğunu vurgulamış (1972, s. 12), tımarın ehliyetsizlere verilip devlet hazinesinin zarara uğratılmasının şer'an caiz olmadığını ve bunun hesabının kıyamet günü padişahın sorulacağını belirtmiştir (1972, s. 86).

Bu bağlamda Koçi Bey'in risalelerinde, birçok siyasetnamede olduğu gibi organizmacı toplum teorisine uygun bir bakış açısının hâkim olduğu söylenebilir. Bu bakış açısına göre herkesin toplumda bir rolü vardır; herkes kendi işini yapmalı ve başkasının alanına karışmamalıdır. Reaya reaya olarak kalmalı, tımar sahibi tımarını yönetmeli, asker ise askerliğini yapmalıdır. Bu şekilde olursa sistem sorunsuz işler. Bu görüş meslekler arası geçişe kapalılığı savunmaktadır (Çiftçi, 2022, s. 219).

Hakikaten siyasetname müelliflerine göre toplumsal dengenin tesis edilebilmesi ve işlerin düzen içerisinde sürdürülebilmesi için hiç kimse kendi hâlinde bırakılmamalı, herkesin iş bölümü içerisinde kabiliyetine uygun bir sınıfta yer alması sağlanmalıdır. Müellifler, toplumu mesleklerine göre dört tabakaya ayırdıktan sonra bu tabakalar arası yer değişikliğine ve sosyal dengeyi bozacak uygulamalara sıcak bakmamışlardır. Toplumu oluşturan sınıfların statüleri, fonksiyonları, karşılıklı ilişkiler ve yardımlaşmaları sosyal ve siyasi hayatın dengede ve sağlıklı olmasını sağlayacaktır. Sosyal statülerin gereğinin ihmal edilerek başka sınıflara benzeyip onların işlerine meyledilmesinin nizamı bozacağı ve devlete büyük zararları olacağı düşünülmektedir. Nitekim Koçi Bey (1972, s. 7) reyanın ata binip kılıç kuşanmanın zevkine varınca artık kendini raiyyet (vergi veren halk) saymayıp vergi vermekten kaçınacağını belirtmiştir. Yine Kâtib Çelebi (2020, s. 145) ve Naîmâ (1967, s. 43) orta tabaka halkın mesken ve giyim kuşamında vezirlere hatta padişahlara benzemeye çalışmalarıyla ferdin ve toplumun masraflarının artmasının devleti çöküşe götüren alametlerden olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca "herhangi bir meslek grubuna kanuna aykırı bir şekilde hariçten ecnebi girmesi nizam-ı âlemin bozulmasının sebepleri arasında sayılırdı" (Öz, 1999, s. 31).

Müelliflerin bu yaklaşımı esasında, sosyal hareketliliğe ve meslekler arası geçişe tamamen karşı olduğu anlamına gelmemektedir. Ayrıca bu yaklaşım sosyal gerçekliği de tam olarak yansıtmamaktadır. Nitekim Osmanlı müelliflerine göre bir kişi şahsi

kabiliyetleri ve gayretleri sayesinde farklı meslek gruplarından birine geçip yükselebilir. Ancak, onun elde ettiği bu konumdan istifade ederek yakınları aynı haklara sahip olamaz. Bu anlamda siyasetname müellifleri, ihtiyaç durumunda ve liyakat gözetilerek, toplumsal denge ve düzenin bozulmaması koşuluyla sosyal hareketliliğe karşı değildir (Yılmaz, 2002b, s. 39).

Osmanlı siyaset düşüncesinde toplumsal tabakalar arasındaki farklılıklar, birinin diğerine üstünlüğü şeklinde değil, karşılıklı sorumluluk anlayışına göre yorumlanmıştır (Yılmaz, 2002a, s. 125). Nitekim adalet dairesi yaklaşımı, toplumdaki tüm unsurları, önemli-önemsiz ayrımı yapmaksızın bir bütün olarak işlevleri bakımından görüş alanına almaktadır. Dolayısıyla burada önemli olan toplumsal sınıfların birbirlerini tamamlayan işlevleridir. Bu sebeple sınıfların devamı ile devletin bekası arasında sıkı bir bağ görülmektedir. Her sınıf kendi yerinde kalıp işlevini yerine getirdiğinde devlet yapısının üzerine temellendiği tarıma ve ticarete dayalı ekonomik ve askerî yapı da kontrol edilmiş olacaktır. Adalet dairesi, bu nedenle, sınıfların sabitlenmesini ve toplumsal sınıflar arasındaki fonksiyonel iş birliği de göstermektedir (Keskintaş, 2017, s. 153, 156).

Toplumsal sınıflar arasındaki fonksiyonel iş birliği beraberinde bir eşitlik düşüncesini getirmektedir. Ancak buradaki eşitlik ontik değil "işlevsel eşitlik"tir. İşlevsel eşitlik, bir yapının işleyebilmesi için önemli-önemsiz ayrımı yapmadan gerekli olan tüm parçaların eşit kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Herhangi bir parça eksildiğinde yapı, bütünlüğünü kaybeder ve işlevini yerine getiremez. Toplum, yapısal-işlevselciliği¹⁰ hatırlatırcasına, sistem ve alt sistem anlayışı ile kurgulanmış; sistemin parçaları arasında iç bağlılık ve düzenin olduğu kabul edilmiştir (Keskintaş, 2017, s. 156). Adalet dairesiyle ortaya koyulan yönetim düşüncesi, "toplumu işlevselci bir bakış açısı ile statülere ayırmakta; devlet örgütünü de devletin işlevlerinin somutlaştığı yapılar olarak örgütlemektedir." (Yılmaz Uçar, 2012, s. 29). Dolayısıyla gereklilikleri ve işlevleri açısından sınıflar ile hava, su, ateş ve toprak ya da kan, safra, balgam ve sevda arasında kurulan benzerlik işlevsel eşitliğe dayanmaktadır. Doğadaki ya da bedendeki dört unsurun varlığı ve dengesi sayesinde işleyen bir düzen olduğu gibi toplumda da her bir sınıfın varlığı ve dengesi toplumsal düzen açısından önemli görülmektedir.

Toplumsal tabakalar arasında işlevsel bir eşitlikten söz ederken hükümdarın söz konusu tabakalar arasındaki ayrıcalıklı konumu görmezden gelinmemelidir. Zira adalet dairesinde hitap edilen bizzat hükümdardır. Hükümdar, dairede bütün sınıfları birbirine bağlayan, toplumsal istikrarı ve düzeni sağlayan temel unsurdur. Bu düzenin işlevsel vazgeçilmezidir. Sınıflar arasındaki döngüsel ilişki sonucu oluşan nizam ve istikrar, varlığını hükümdara borçludur. Bu yapıda hükümdarın üzerinde yükseldiği ahlâki temel adalettir. Adalet, devletin bekası ile toplumsal tabakalar arasında kurulan egemenlik ilişkisinin devamını sağlayan temel bir yönetim ilkesidir. Adaletin olmamasının siyasal sonuçları kanun, devlet, asker, mal ve halk üzerinden dile getirilmiştir. Böylece adalet, yapının varlığını sürdüren temel fail olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla hükümdar, çevrimsel ilişkide adaleti sağlamakla kendi hükümranlığına meşruluk katar. Bu bakımdan adalet dairesi, tabakalar arasında ayrıcalıklı konuma sahip olan bir hükümdarın gerekliliği etrafında döner. Hükümdarın ve dolayısıyla devletin gerekliliği üzerinden siyasi düzene ilişkin talebin ahlâki temelini adalet oluşturmaktadır. Bu bağlamda toplumsal sınıfların döngüsel ilişkilerinin kabulü de bu ahlâki temele bağlı olmaktadır (Keskintaş, 2017, s. 153-156).

Bu bakımdan adalet dairesi bir nevi hükümdarlık döngüsüdür ve iktidarın devamını sağlayan fonksiyonlardan oluşmaktadır. Bu dairenin amacı hükümdarın iktidarının korunması, devlet ve toplum düzeninin birlik, refah ve sürekliliğinin sağlanmasıdır (Dinçer, 2019, s. 51). Burada adalet yalnızca kanun önünde eşitlik veya kanuna bağlılıkla sınırlı kalmamaktadır. Aynı zamanda koruma, istikrarlı yönetim, işleyen bir altyapı,

¹⁰ Yapısal işlevselcilik, "Bir toplumsal yapıda her bir unsurun ve kurumun bir işlevinin olduğu ve toplumsal yapının işleyişinin bu işlevlerin yerine getirilmesiyle mümkün olduğunu iddia eden çağdaş sosyoloji kuramıdır." (Sunar, 2022).

halkın geçiminin sağlanması gibi toplumun refahını sağlamak için gerekli olan her şeyi kuşatan bir mefhum olarak tasavvur edilmektedir (Darling, 2002, s. 3).

Naîmâ'nin siyaset türlerine ilişkin tasnifinde adalete attığı rol toplumsal nizamın ve devletin bekasının ahlâki temeli açısından mühimdir. "Her devletin yaşamasının şartı siyasettir." diyen Naîmâ, siyaseti de akli ve şer'i olarak ikiye ayırmaktadır. Şer'i siyaset, Allah'ın kitabı Kur'an-ı Kerim'de ve peygamberin sünnetlerinde bildirilen ilahi hükümlerdir. Şer'i hükümlere göre hareket eden İslam hükümdarları, Allah'ın yardımına mazhar olurlar ve iki cihanda mesut olurlar. Şer'i hükümlere ve adalete riayet etmeyip kendi keyfine göre hareket eden ve zulüm yapanlar, Allah tarafından cezalandırılırlar. Akli siyaset (siyaset-i akliye) ise, hükümdarların kanunlarla devleti idare etmesidir. Bu kanunlar mülk ve milletin nizam içinde yaşamaları için zamanın icabına göre ilim erbabının hazırladıkları kanunlardır. Küffar hükümdarlarının devletlerinin bekası, akli siyasete uymalarına bağlıdır. Nitekim "Dünya küfür ile yıkılmaz, zulüm ile yıkılır." denilmesinin sebebi budur. Şer'i ve akli kanunların dışına çıkılırsa devlet nizamı bozulur, memlekette karışıklıklar çıkar ve devletin yıkılması kaçınılmaz olur (Naîmâ, 1967, s. 21, 43-44). Görüldüğü gibi Naîmâ'ya göre hem İslami yönetimler hem de gayrimüslim devletler için adalet vazgeçilmez bir şarttır. Devletlerin varlıklarını sürdürülebilmeleri için adil olmaları zorunludur (Okumuş, 2005, s. 49). Bu bağlamda adalet hem şer'i siyaset hem de akli siyasetin müşterek yönetim ilkesi olarak yer almaktadır. Şer'i siyasette ilahi hükümlerin yanı sıra adalete riayet edilmesinin, akli siyasette kanunların adalet itibara alınarak hazırlanıp uygulanmasının şart koşulması devletin nizam içinde varlığını sürdürmesi için ahlâklî siyasetin vazgeçilmezliği düşüncesine dayanmaktadır.

Devletlerin hem kuruluşu hem de varlığını sürdürmesi bu ahlâki temele bağlı görülmektedir. Nitekim Naîmâ'nın İbn Haldun'dan mülhem tavırlar teorisinde birinci tavrda yani devletin teşekkül devrinde hükümdarı başarıya götüren temel saik güzel ahlâklî olması, adaleti ve hakkı gözetmesidir. İlerleyen devirlerde devleti yükselişe götüren de adalet kanunlarına riayettir. Buna mukabil devleti çöküşe götüren sebepler de adaletten uzaklaşılması, zulmün yaygınlaşması, padişah ve yakınlarının haktan uzaklaşması ve tüm bunların toplumun ahlâkını bozması, toplumda kötü huyların yayılmasıdır. Bu durumda toplumda dayanışma ve nizam kalmaz. Neticede de devlete hastalık musallat olur ve devlet çöküşe doğru gider (Naîmâ, 1967, s. 44-48). Bu son aşamada devlet ancak ilk devirlerdeki gibi ahlâklî, adaletli, akil devlet adamlarının gayretiyle çöküşten kurtarılabilir, ömrü uzatılabilir.

Benzer şekilde Koçi Bey'in Osmanlı Devleti'nde sosyal ve siyasal düzenin bozulmasının sebepleri olarak gösterdiği hususlar ahlâki temelden yoksun bir idare tarzının neticeleridir. Devlet makamlarının rüşvet ile ehliyetlilere verilmesi, ehliyetli yabancıların yeniçeri ocağına alınması, saray ehlinin tımara el uzatması, hak etmeyenlere dirlik, zeamet ve tımarın verilmesi gibi liyakate aykırı uygulamalar toplumda fitne ve fesadın yayılmasına, nizamın bozulmasına, hazinenin azalmasına ve memleketin harap olmasına sebep olmaktadır. Devletteki tüm bu bozuklukların çözümünün geçmiş iyi devirlerde olduğu gibi adalete riayet edilmesine bağlı görülmesi toplumsal nizamın ve devletin bekasının ahlâki temelini ortaya koymaktadır.

Kâtip Çelebi, görevlerin ehline verilmemesi, makamlarının yüksek fiyatlarla satılması, bu şekilde göreve gelenlerin halka zulmetmesi, idarecilerin ve halkın ileri gelenlerinin kendi şan ve ünvanlarını genişletme arzuları, keyfi harcamalara yönelmeleri, bu sebeple toplumda masrafların artması, askerin fazlalığı, hazinenin azlığı, halkın güçsüzlüğü gibi sorunlardan bahsetmiştir. Müellif bu hususta yöneticileri uyararak söz konusu kötülüklerden, zulümden ve haksızlıktan vazgeçip devlet işlerinde hak ve adalet üzere gerekli olan tedbirlerin alınmasıyla devletin ayağa kaldırılabilceğini ifade etmiştir. Aksi takdirde düzenin harap olacağını vurgulamıştır. Müellif ayrıca gerekli tedbirleri alıp düzeni sağlayarak devleti yaşatacak olanın dirayetli bir yönetici (sâhib-i seyf) olduğunu vurgulayarak yöneticinin sistem içerisindeki ayrıcalıklı konumunu gözler önüne sermiştir. Kuşkusuz burada yöneticinin ahlâki temelini adalet oluşturmaktadır.

4. Sonuç

İslam düşüncesine göre nihai amacı mutluluk olan insan, fertlerinden her biri farklı bir işlev gören ve iş birliği içinde yardımlaşan düzenli bir toplumda yaşamak zorundadır. Düzenli bir toplum için bir idareye, devlete ihtiyaç olduğu kabul edilmektedir. Devlet, insanlar arasında düzeni sağlayarak onları mutluluğa ulaştırma amacı taşıyan bir vasıta olarak görülmektedir. Dolayısıyla insanların mutluluğu ile devletin varlığını sürdürmesi arasında doğrudan bir ilişki kurulmaktadır. Bu bağlamda İslam siyaset düşüncesinin temel meselesi devletin bekası olmuştur. İslam düşünürlerinin düşünce tarih boyunca yanıt aradığı, iyi bir devlet düzenin hangi ilke ve kurallara dayanması gerektiği, devlet başkanında bulunması gereken özelliklerin neler olduğu, devlet başkanının halka karşı sorumluluklarının neler olduğu, toplumun hangi sınıflardan oluşması gerektiği, adaletin nasıl gerçekleştirilebileceği gibi soruların hepsi devletin nasıl ayakta kalacağı ile ilgilidir.

Bu çalışmanın temel amacı İslam düşüncesindeki “devletin bekası” arayışını 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnameleri üzerinden okumak; Koçi Bey, Kâtib Çelebi ve Naîmâ örneklerinden hareketle bu dönemdeki siyasetnamelerde devletin bekası, nizam ve toplumsal sınıflar arasında kurulan ilişkiyi ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın temel iddiası 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerinde devletin bekası ile toplumsal yapıdaki nizam arasında sıkı bir bağ kurulduğu, bu bağın ahlâki bir temele dayandığı ve bu temelin yapı taşının adalet olduğu yönündeydi. Çalışmada elde edilen bulguların, bu iddiayı destekler nitelikte olduğu söylenebilir.

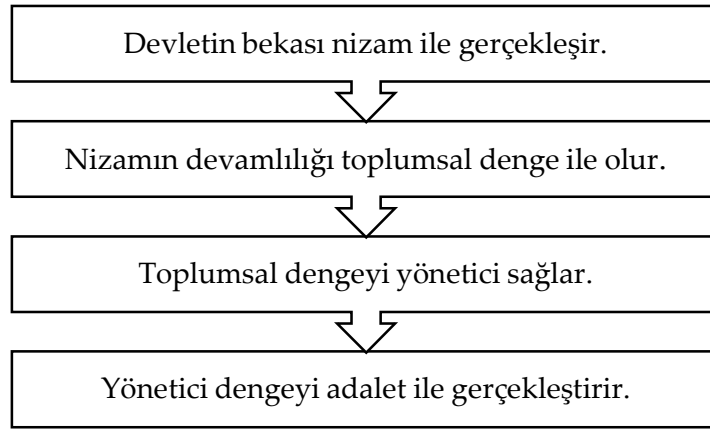
17. yüzyılda, meseleye dair en güzel örneklerden biri Koçi Bey’in devrin hükümdarlarına hitaben yazdığı risaleler olmuştur. Koçi Bey, ilgili devirlerde devlette yaşanan sorunların çözümünü geçmiş iyi devirlerdeki uygulamalara dönüştürmüştür. İyi devirlerdeki uygulamalar ise iki esasa dayanmaktadır: İslam inancının gereklerine ve adalete bağlı olmak. Bu iki esas, devletteki aksaklıkların giderilmesi, toplumda nizamın sağlanması ve devletin varlığını sürdürmesinin koşullarıdır. Burada İslam inancının gereklerine bağlılık, devletin bekasının dinî temelini; adalete bağlılık ise ahlâki temelini oluşturmaktadır. Koçi Bey, adalet dairesi yaklaşımıyla da ortaya koyduğu üzere şer’i kurallara bağlılıktan sonra toplumun her sınıfına karşı hak ettiği şekilde adaletle muamele edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu hususta geçmiş iyi devirlerde övülmeye değer ahlâki ve beğenilen tavırları ile öne çıkan hükümdarların örnek alınması gerektiğini belirterek devletin bekasının ancak adalet temelinde yükselen, liyakat ile süslenen ahlâkları siyasetle mümkün olduğunu ortaya koymuştur.

Kâtib Çelebi ve Naîmâ kadim İslam düşünce geleneğinde çeşitli örnekleri görülen organizmacı analogilerden istifade etmişlerdir. Devleti oluşturan insan topluluklarını, insan bedenindeki unsurlara benzeterek açıklamışlardır. İnsanın sağlıklı olması bedendeki dört unsurun itidalli ve uyumlu birlikteliğine bağlı olduğu gibi, toplumun nizamı ve devletin sağlamlığı da toplumdaki dört sınıfın itidalli olup birbirlerinden uyumlu bir şekilde yararlanmalarına bağlı görmüşlerdir. Bu anlamda devletin sağlıklı bir şekilde yaşamına devam edebilmesi için toplumsal sınıflar arasındaki dengeye büyük önem vermişlerdir. Toplumsal sınıflar arasındaki dengenin ve dolayısıyla nizamın sağlanması hükümdarın görevi olarak belirlenmiştir. Bu bakımdan her ne kadar toplumsal sınıflar arasında fonksiyonel bir eşitlik olduğu söylenebilirse de hükümdarın ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu ifade edilmelidir. Hükümdar; ulema, asker, tüccar ve reaya sınıfları arasındaki ilişkileri düzenlerken temel dayanağı başta adalet olmak üzere ahlâklılık olacaktır.

Toplumun itidal ve nizam üzere olmasının ve devletin varlığının devamı için yöneticilere ve onların adil yönetimlerine, ahlâkları siyasetlerine ihtiyaç duyulması siyasetname müellifleri tarafından adalet dairesi teorisi ile ortaya koyulmuştur. Bunun yanında bu düşünceyi hem Kâtib Çelebi hem Naîmâ, İbn Haldun’dan mülhem tavırlar teorisiyle de izah etmiştir. İnsan ömrü ile genelde devletlerin, özelde Osmanlı Devleti’nin ömrü arasında bir ilişki kurulmuştur. Her iki müellif, “Devletler de insanlar gibi doğar, büyür ve ölür.” şeklinde özetlenebilecek bu organizmacı ve determinist yaklaşımdan etkilenmekle birlikte devletlerin ihtiyarlık çağında ömrünün uzatılabileceği yönündeki

görüleriyle İbn Haldun'dan belli ölçüde ayrıştıkları söylenebilir. Müellifler; hak ve adaletten uzaklaşması, emanetlerin ehline verilmemesi, halka zulmedilmesi, devlet adamlarının ve yakınlarının şan, şeref ve lüks peşinde koşması, keyfi harcamalarla masrafların artması, devlet hazinesinin zayıflaması, bunların neticesinde toplumda ahlâkın bozulması ve kötü huyların yaygınlaşması gibi sebeplerle hastalanan devletin nasıl ayakta kalabileceği konusunda çözüm aramışlardır. Kâtib Çelebi çözümü, gerekli tedbirleri alıp düzeni sağlayarak devleti yaşatacak olan dirayetli bir yöneticide (sâhib-i seyf) bulmuştur. Naîmâ da benzer şekilde devletin bu hastalık ve çöküş hâlinin düzeltilmesini "akıl" ve "hâzik hekim" olan büyük devlet adamlarının gayreti ile mümkün görmüştür. Her iki çözüm yolunun ortak noktası, toplumda nizamın sağlanıp devletin yaşatılmasının yöneticiye ve onun adil ve ahlâklı yönetimine bağlı görülmesidir.

Siyasetname müelliflerinin söylemlerinden hareketle, genel bir sonuca varmak gerekirse, 17. yüzyıl Osmanlı siyaset düşüncesinde beka, nizam, adalet ve ahlâk unsurlarının öne çıktığı söylenebilir. Devlet teşkilatında, kamu bürokrasisinde, toplumsal yapıda çeşitli bozulmaların ve aksaklıkların yaşandığı, dolayısıyla Osmanlı'nın duraklama/gerileme dönemi olarak kabul edilen ve çöküş tartışmalarının yapıldığı 17. yüzyılda siyasetname müellifleri doğal olarak devletin bekası üzerine kafa yormuşlardır. Devletin nasıl ayakta kalacağı sorusuyla ilgilenirken devletin varlığını istikrarlı bir şekilde sürdürmesini nizama bağlı görmüşlerdir. Müelliflere göre nizamın devamlılığı toplumsal yapıdaki denge ve uyum ile gerçekleşir. Toplumsal dengeyi sağlayacak olan yöneticinin adaletli yönetimidir. Adalet, ahlâklılığın yapı taşıdır. Adalet ve ahlâka dayanan bir toplum, beraberinde düzeni getirecektir. Dolayısıyla 17. yüzyıl Osmanlı siyaset düşüncesinin nizam, adalet ve ahlâk üzerinde yükselen bir yapı olduğu söylenebilir. Siyasetnamelerde ortaya koyulan bu beka düşüncesi şu şekilde formüle edilebilir:

Şekil 1. Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Devletin Bekası
(Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Osmanlı siyaset düşüncesi devletin bekası ve nizamın devamı için bir yöneticinin varlığı ve bu yöneticinin devleti İslam dininin gereklerine uygun şekilde adaletle yönetmesi gerektiği fikrine dayanmaktadır. Adalet dairesi teorisiyle ortaya koyulduğu üzere nizamın devamı için toplumsal sınıflar arasında dengeli ve uyumlu bir ilişki olması gerekmektedir. Siyasetname müellifleri toplumsal sınıfları biyolojik organizmacılığa dayanarak açıklamışlardır. Yapısal-işlevselci bir bakışı yansıtan bu yaklaşımda toplumsal yapıdaki her bir unsurun bir işlevi olduğu ve toplumsal yapının işleyişinin de bu işlevlerin yerine getirilmesine bağlı olduğu kabul edilmektedir. Böyle bir toplum tasavvurunda nizam gereği her sınıf kendi yerinde tutulmalı, herkes kendi işiyle meşgul olmalı, sınıflar arasında kurallara aykırı bir şekilde, nizamı bozacak geçişler olmamalıdır. İşte toplumda bunu sağlayacak olan yöneticinin adaletli yönetimidir. Benzer şekilde tavrılar teorisinde de çökmek üzere olan devletin ömrünü uzatacak olanın adil yönetici olduğu vurgulanmaktadır. Zira yönetici adaletli olursa yönetilenlerin de ona uyacağı ve

ahlâklı bir toplum meydana geleceği düşüncesi hâkimdir. Böyle bir toplum yapısı nizamın devamını ve neticede devletin bekasını temin eder. Bu bağlamda 17. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerinin beka ve nizam düşüncesi adalet ve ahlâk merkezli bir yönetim ve toplum tasavvuruna dayanmaktadır.

Bu çalışmada, kadim İslam siyaset düşüncesinin temel meselelerinden olan devletin bekası konusu, Osmanlı'da birçok sorunun baş gösterdiği bir dönemde, söz konusu sorunların teşhis edilmesi, çözülmesi ve devletin varlığını sürdürmesi için çaba gösteren müelliflerin telif ettiği siyasetnameler çerçevesinde ele alınmıştır. Bu dönemde siyasetname türünde telif edilen eser sayısı oldukça fazladır. Bu çalışmada bu eserler arasından yalnızca üçü inceleme konusu yapılmıştır. Bundan sonra yapılacak çalışmalarda diğer eserler de incelemeye dâhil edilerek mesele daha kapsamlı bir şekilde ele alınabilir. Zira bu tür eserler her ne kadar yazıldıkları dönemin sorunlarıyla ilgilenmiş ve çözüm önerileri sunmuş olsa da günümüze ve hatta geleceğimize ışık tutacak ahlâklı siyaset tavsiyeleri ihtiva etmektedir. Bu sebeple; düzeyleri, boyutları, isimlendirilmeleri değişikliğe uğramış olsa da geçmişten günümüze varlığını sürdüren toplumsal ve siyasal sorunların anlaşılması ve aşılması için bu kadim bilgilerden istifade edilmesi elzemdir.

Kaynakça

- Açkgöz, Ö. (2000). Sosyolojinin problemleri bir konu olarak, "sosyal sınıf" kavramı üzerine önemli sosyologların düşünceleri ve yorumları. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 26, 281-308.
- Adaloğlu, H. H. (2004). Siyasetnâmeler'in klasik kaynakları. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 1-21.
- Adaloğlu, H. H. (2009). Siyasetnâme. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37, 304-306.
- Adaloğlu, H. H. (2013). Bir siyasetnâme olarak "Kutadgu Bilig". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 237-253.
- Ahmed, J. U. (2010). Documentary research method: New dimensions. *Indus Journal of Management & Social Science*, 4(1), 1-14.
- Akün, Ö. F. (2002). Koçi Bey. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 26, 143-148.
- Altaş, E. (2007). Kâtip Çelebi'de ıslahat düşüncesi. *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 12, 273-313.
- Arslantürk, Z. (1980). Naîmâ'da büyük adam sosyolojisi. *Sosyoloji Konferansları*, 18, 115-126.
- Atik, K. (2022). Osmanlı aydınlarında siyasi muhalefet geleneği (siyasetnameler örneğinde 16.-18. yüzyıllar). *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, 12(2), 395-422.
- Bağdatlı, Ö. (2018). *İslâm siyaset düşüncesinin kavramsal temelleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Başgil, A. F. (1950). Devlet nizamı ve hukuk: devletle hukuk arasındaki münasebet üzerinde bir izah denemesi. *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 16(1-2), 27-52.
- Bayraktar, O. & Tüzüner, V. L. (2021). 16. ve 17. yüzyıl Türkçe siyasetnâmelerinde ortak temalar ve siyasetnâmelerin işlevi. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 4(Özel Sayı), 71-82.
- Berber, Ş. (2003). Modern bir olgu olarak sosyal sınıflar. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 223-232.
- Bilgin, V. (2010). *Bizi kuşatan toplum: Sosyolojiye giriş*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Çiftçi, A. (2022). 17. yüzyıl Osmanlı ıslahatnâmelerinde ehliyet/liyakat kavramı. O. Yıldırım & Y. Aydoğdu (Ed.), *Hükümdar ve aynası - siyasetnameleri yeniden okumak* (s. 199-243). Ankara: Orion Kitabevi, Ankara.
- Çiftçi, A. ve Yılmaz, N. (2013). İbn Haldun'un siyaset teorisi ve siyasal sistem sınıflandırması. *Turkish Studies*, 8(7), 83-93.
- Darling, L. T. (2002). "Do justice do justice, for that is paradise": Middle eastern advice for indian muslim rulers. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 22(1-2), 3-19.
- Darling, L. T. (2006). Medieval Egyptian society and the concept of the circle of justice. *Mamlük Studies Review*, 10(2), 1-17.
- Darling, L. T. (2012). *A history of social justice and political power in the middle east*. London: Routledge.
- Devvânî, C. (2020). *Ahlâk-ı Celâli* (3. Baskı). E. Okumuş (Çev.). Ankara: Fecr Yayınları.

- DİA. (2002). Kutadgu Bilig. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 26, 478-480.
- Dinçer, Ö. (2019). *Siyasetnâmeleri yeniden okumak* (2. Baskı). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Durak, N. & Tortuk Gökdemir, B. B. (2020). Naîmâ'nın toplum ve siyaset düşüncesi. M. Akıncı & G. N. Şafak (Ed.), *Türk İslam siyasi düşüncesi* (s. 457-478). Ankara: Kadim Yayınları.
- Erdemir, A. D. (1989). Ahlât-ı erbaa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 24.
- Fârâbî. (1987). *Fusûlü'l-medenî (siyaset felsefesine dair görüşler)*. H. Özcan (Çev.). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Fârâbî. (2012). *Es-Siyâsetü'l-medeniyye veya mebdâi'ül-mevcûdât* (2. Baskı). M. S. Aydın vd. (Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Fârâbî. (2013). *Tahsilü's-sa'âda (mutluluğun kazanılması)* (3. Baskı). A. Arslan (Çev.). Ankara: Divan Kitap.
- Fârâbî. (2015). *El-Medinetü'l fâzıla (ideal devlet)* (7. Baskı). A. Arslan (Çev.). Ankara: Divan Kitap.
- Gazzâlî. (2015a). *Kimyâ-yı saâdet*. A. Arslan (Çev.). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Gazzâlî. (2015b). *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Cilt: 1). A. Serdaroğlu (Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gökyay, O. Ş. (1994). Düstûrü'l-Amel. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 10, 50-51.
- Gökyay, O. Ş. (2022). Kâtib Çelebi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 25, 36-40.
- İbn Haldun. (2016). *Mukaddime* (12. Baskı). S. Uludağ (Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Sînâ. (2014). *Metafizik (el-İlahiyat)*. E. Demirli & Ö. Türker (Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ. (2017). *İşaretler ve tembihler (el-işârât ve't-tenbîhât)* (4. Baskı). M. Macit vd. (Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ. (2018). *en-Necât*, (K. Şenel (Çev.)). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İnalçık, H. (2020). *Osmanlı'da devlet, hukuk ve adalet*. İstanbul: Kronik Kitap.
- İpşirli, M. (2006). Naîmâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 32, 316-318.
- Karlığa, H. B. (1991). Anâsır-ı Erbaa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, 149-151.
- Kâtib Çelebi. (2020). *Siyaset Nazariyesi (Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel)* (2. Baskı). Ensar Köse (Haz.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Keskintaş, O. (2017). *Adalet, ahlâk ve nizam*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kınalızâde, A. Ç. (2020). *Ahlâk-ı alâî*. (3. Baskı). Ankara: Fecr Yayınları.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (SUSBID)*, 8(15), 170-89.
- Koçi Bey (1972). *Koçi Bey risalesi*. Z. Danışman (Haz.). Ankara: Devlet M.E.B Kitapları.
- Kömbe, İ. (2013). Dünya düzeninin temelleri: adalet dairesi literatürüne giriş. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 18(35), 139-198.
- Kömbe, İ. (2014). *Adalet dairesinin teşekkülü ve temel kavramları*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı.
- Kömbe, İ. (2021). Tarihsel ve teorik açıdan adalet dairesinin uzun formu. R. Şentürk (Ed.), *İslâm'da medeniyet bilimleri tarihi*, 1 (s. 299-315). İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.
- Köse, E. (2020). Giriş. Kâtib Çelebi. *Siyaset Nazariyesi (Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel)* (2. Baskı). E. Köse (Haz.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 13-101.
- Levend, A. S. (1962). Siyaset-nameler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10, 167-194.
- London, J. (2011). The "circle of justice". *History of Political Thought*, 32(3), 425-447.
- Mâverdî. (2016). *Siyaset sanatı (kitabü'l-nasihâtü'l-mülûk)* (2. Baskı). M. Sarıbyık (Çev.). İstanbul: ARK Kitapları.
- Mâverdî. (2018). *Edebü'd-dünya ve'd-din (islam'da dünya ve din edebi)*. E. Urcan (Çev.). İstanbul: İlk Harf Yayınevi.
- Mogalakwe, M. (2006). The use of documentary research methods in social research. *African Sociological Review*, 10(1), 221-230.
- Mücahid, H. T. (2012). *Fârâbî'den Abduh'a siyâsî düşünce* (3. Baskı). V. Akyüz (Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Naîmâ Mustafa Efendi. (1967). *Naîmâ târihi 1*. Z. Danışman (Çev.). İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Naîmâ Mustafa Efendi. (1968). *Naîmâ târihi 3*. Z. Danışman (Çev.). İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Okumuş, E. (2005). Osmanlılar'da siyasal bir kurum olarak adâlet dairesi. *SBArD*, 5, 45-51.

- Öz, M. (1999). Klasik dönem Osmanlı siyasi düşüncesi: Tarihi temeller ve ana ilkeler. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 27-33.
- Öztürk, S. (2009). Kâtip Çelebi'nin hayatı ve eserleri. B. Karlığa & M. Kaçar (Ed.), *Doğumunun 400. yıl dönümünde Kâtip Çelebi* (s. 23-34). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Platon (2018). *Devlet* (35. Baskı). S. Eyüboğlu & M. A. Cimcoz (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sadoğlu, H. & Coşgun, M. (2017). Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminde kamu yönetiminin ıslahına yönelik öneriler: Koçi Bey, Katip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 196-204.
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç. & Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250.
- Sunar, L. (2022). Yapısal işlevselcilik. M. A. Y. Saraç (Ed.), *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi 4* (2. Baskı). Ankara: TÜBİTAK Bilim Yayınları.
- Şahiner, Y. (2017). Mustafa Naîmâ efendinin hayatı, tarihçiliği ve eseri hakkında kısa bir değerlendirme. *Anasay*, 1, 85-100.
- TDK (Türk Dil Kurumu). (2024). *Güncel türkçe sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Tûsî, N. (2016). *Ahlâk-ı nâsırî* (3. Baskı). A. Gafarov & Z. Şükürov (Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Uzun, Y. (2021). Koçi Bey Risaleleri'nde etik yönetimin izlerini bulmak. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, 9, 1-32.
- Wach, E. (2013). Learning about qualitative document analysis. *IDS Practice Papers in Brief*. https://www.researchgate.net/publication/259828893_Learning_about_Qualitative_Document_Analysis.
- Yılmaz Uçar, A. (2012). Osmanlı siyaset-yönetim düşün geleneği: Daire-i adalet'in yönetimi. *MEMLEKET Siyaset Yönetim*, 7(17), 1-33.
- Yılmaz, C. (2002a). *XVI. Ve XVII. yüzyıl ıslahatnamelerine göre Osmanlılarda siyaset ve toplum düşüncesi*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.
- Yılmaz, C. (2002b). Osmanlı siyaset düşüncesinde kavramlar. H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (Ed.), *Türkler 11* (s. 34-44). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yılmaz, C. (2003). Osmanlı siyaset düşüncesi kaynakları ile ilgili yeni bir kavramsallaştırma: Islahatnâmeler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(2), 299-338.
- Yılmaz, C. (2009). Siyasetnâme. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37, 306-308.
- Yılmaz, C. (2013). Osmanlı siyaset düşüncesinin ilkeleri. F. M. Emecen, İ. Keskin & A. Ahmetbeyoğlu (Haz.), *Osmanlı'nın izinde Prof. Dr. Mehmet İspirli armağanı 2*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yusuf Has Hacib. (2008). *Kutadgu Bilig* (2. Baskı). İstanbul: Kocabı Yayinevi.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Erol ŞİMŞEK (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Erol ŞİMŞEK (100%)

The Idea of the Survival of the State, Social Order and Social Class in 17th Century Ottoman Siyasetnames

Erol ŞİMŞEK

Extended Abstract

Siyasetnames, which are the basic sources of Islamic political thought, are works written to inform rulers and other statesmen about the art of politics and to give practical advice on issues that need to be considered in state administration. In siyasetnames, issues such as the basic principles of state administration, the characteristics that a head of state should have, the appointment and supervision of state officials, the rules that must be followed in interstate relations, and the relations between the ruler and the ruled are generally emphasized.

All these issues discussed in siyasetnames have essentially been issues that are dealt with for the survival of the state. In Islamic political thought, it is accepted that a state is needed for humans to reach their ultimate goal, eternal happiness. According to Islamic thinkers, humans are naturally social beings, and they tend to be together with others. A person cannot meet his needs alone; he needs the help of other people. In order to meet their needs and sustain their existence, as well as to achieve their ultimate goal of happiness, humans must live in an orderly society, each of which has a different function and cooperates with each other. It is accepted that there is a need for a state and a ruler who will prevent chaos, corruption, and injustice in the society in question and provide order. In this respect, according to Islamic thought, the state emerged to ensure social order, and its ultimate goal is the happiness of people. Therefore, the continuity of the state is essential for the happiness of the people. In this context, the fundamental issue of Islamic political thought is the continuation of the existence of the state, that is, its survival.

This study deals with the appearance of the search for "the survival of the state" in 17th century Ottoman siyasetnames. The main purpose of the study is to reveal the basic ideas about the relationship between the survival of the state, social order, and social classes. The study was prepared based on the document analysis method. In the study, Koçi Bey's "Koçi Bey Risalesi", Kâtib Çelebi's "Düstûrül-amel li-ıslâhi'l-halel," and Naîmâ's "Naîmâ Tarihi" were examined as examples from 17th century political treatises. In the study, it is argued that in the 17th century Ottoman siyasetnames, a close connection was established between the survival of the state and the order in the social structure. It is also argued that the idea of order is based on a moral foundation and that the building block of this foundation is "justice."

In the 17th century, one of the best examples of the issue was the tractates written by Koçi Bey to the rulers of the period. Koçi Bey saw the solution to the problems experienced in the state in the relevant periods in returning to the practices of the past good periods. The practices in good times are based on two principles: being loyal to the requirements of the Islamic faith and being loyal to justice. These two principles are the elimination of the faults in the state, the establishment of order in society, and the conditions for the state to continue its existence. Here, commitment to the requirements of the Islamic faith constitutes the religious basis of the state's survival; commitment to justice constitutes the moral basis. Koçi Bey emphasized that after adherence to Sharia rules, every class of society should be treated fairly, and he also put forward his approach to the circle of justice. In this regard, he stated that the rulers who stood out with their praiseworthy morality and admirable attitudes in the good times of the past should be taken as examples. He demonstrated that the survival of the state was only possible through moral politics based on justice and adorned with merit.

Kâtib Çelebi and Naîmâ have benefited from organismic analogies, various examples of which can be seen in the ancient Islamic tradition of thought. They explained the human communities that constitute the state by likening them to the elements in the human body. Just as the health of a person depends on the moderate and harmonious unity of the four elements in the body, they saw the order of the society and the solidity of the state as depending on the moderateness of the four classes in the society and their harmonious use of each other. In this sense, they gave great importance to the balance between social classes so that the state could continue its healthy life. They determined that the balance between social classes and, therefore, the maintenance of order was the duty of the ruler. In this respect, although it can be said that there is a functional equality between social classes, it should be stated that the ruler has a privileged position. When the ruler regulates the relations between the classes of ulema (scholars), soldiers, merchants, and reaya (subjects), the basic basis will be morality, especially justice.

The necessity of just administrations and ethical policies of the administrators for the order of the society and the continuation of the existence of the state has been put forward by the writers of siyasetnames with the theory of the circle of justice. In addition, both Kâtib Çelebi and Naîmâ explained this idea with the theory of attitudes inspired by Ibn Khaldun. A relationship has been established between the lifespan of a person and the lifespan of states in general, and the Ottoman State in particular. Both authors were influenced by this organismic and deterministic approach, which

can be summarized as “States, like people, are born, grow and die.” However, they differed from Ibn Khaldun to a certain extent with their views that the life of states can be extended in old age. The authors have sought solutions for how the state has become sick due to reasons such as moving away from justice and rights, not giving trusts to their rightful owners, oppressing the people, statesmen, and their relatives pursuing fame, honor and luxury, increasing expenses due to arbitrary spending, weakening the state treasury, and the resulting deterioration of morality and spread of bad habits in society, can survive. Kâtib Çelebi found the solution in a resilient administrator who would take the necessary measures to ensure order and keep the state alive. Similarly, Naîmâ saw that the state's disease and collapse could be corrected through the efforts of wise statesmen. The common point of both solutions is that the establishment of order in society and the survival of the state are seen as dependent on the fair and moral administration of the ruler. Based on the discourses of the authors of the *siyasetname*, it can be said that the elements of survival, order, justice, and morality were prominent in 17th century Ottoman political thought. In the 17th century, when various disruptions and problems were experienced in the state organization, public bureaucracy, and social structure. Therefore, the Ottoman Empire was considered to be in a period of stagnation/decline, and when discussions of its collapse were held, the authors of political treatises naturally pondered over the survival of the state. While dealing with the question of how the state will survive, they saw the state's stable existence as dependent on order. According to the authors, the continuity of order is achieved through balance and harmony in the social structure. The just administration of justice is the building block of morality. A society based on justice and morality will bring order with it. Therefore, it can be said that 17th century Ottoman political thought was a structure that rose on order, justice, and morality. This idea, which is put forward in the *siyasetnames*, can be formulated with four articles:

- (1) The survival of the state is achieved through order
- (2) The continuity of order is achieved through social balance
- (3) The administrator provides social balance
- (4) The administrator achieves balance through justice.

As can be seen, Ottoman political thought is based on the idea that for the survival of the state and the continuation of order, there must be a ruler and that this ruler must govern the state with justice in accordance with the requirements of the Islamic religion. As revealed by the theory of the circle of justice, there must be a balanced and harmonious relationship between social classes for the continuation of order. The authors of the *siyasetname* have explained social classes based on biological organisms. In this approach, which is based on the structural-functionalist understanding, it is accepted that each element in the social structure has a function and that the functioning of the social structure depends on the fulfillment of these functions. In such a society, each class should be kept in its own position as required by the order, everyone should be busy with their own business, and there should be no transitions between classes that would disrupt the order and violate the rules. Here, what will ensure this in society is the just administration of the ruler. Similarly, in the theory of attitudes, it is emphasized that the one who will prolong the life of a state that is about to collapse is a just ruler. Because if the ruler is just, the idea that the ruled will obey him and a moral society will emerge is dominant. According to the authors, such a social structure ensures the continuity of order and, ultimately, the survival of the state. In this context, the idea of survival and order in the 17th century Ottoman *siyasetnames* is based on a vision of government and society centered on justice and morality.